

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Юридичний факультет
Кафедра цивільного права і процесу

Крамарчук Тетяна Романівна

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН

Спеціальність: 081 – Право
Освітньо-професійна програма - Право
Випускна кваліфікаційна робота

Виконав студент групи ПРзм-21

Т.Р. Крамарчук

Науковий керівник:

к.е.н., доц. Зигрій О.В.

Випускну кваліфікаційну роботу

допущено до захисту:

«___» _____ 20__р.

Завідувач кафедри

_____ І.С. Лукасевич-Крутник

Тернопіль - 2020

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН

ЗМІСТ

ВСТУП

3

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОЛОГІЧНИХ

ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН

7

1.1. Поняття юридичного обов'язку громадян України
7

1.2. Екологічний обов'язок громадян, їх поняття та структура
16

1.3. Класифікація екологічних обов'язків громадян
23

Висновки до 1 розділу
34

РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН

36

2.1. Розвиток нормативно-правової бази щодо екологічного
обов'язку громадян 36

2.2. Правовий механізм реалізації екологічного обов'язку громадян 44

Висновки до 2 розділу
54

РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ

ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН

56

Висновки до 3 розділу
74

ВИСНОВКИ

76

СПИСОК

ВИКОРИСТАНИХ

ДЖЕРЕЛ

81

ВСТУП

Актуальність теми. Теоретико-правові аспекти забезпечення здійснення екологічних прав та обов'язків громадян є однією з актуальних проблем, що повинні розроблятися сучасною юридичною наукою з урахуванням світового досвіду.

В умовах сьогодення не лише ігноруються вимоги екологічного законодавства щодо правового забезпечення механізму реалізації екологічних прав та обов'язків, їх співвідношення, гарантування, захисту, а й спостерігається зниження уваги фахівців до дослідження концептуальних положень еколого-правової науки в зазначеній царині.

Незважаючи на важливість цієї правової категорії, у вітчизняній юридичній науці відсутнє не тільки чітке визначення як юридичного обов'язку в цілому, так і в сфері екологічного права зокрема, але й залишається невирішеною низка пов'язаних питань, зокрема, про структуру екологічного обов'язку, про взаємозв'язок суб'єктивного права і юридичного обов'язку, про форми реалізації юридичних обов'язків, про принципи їх виконання тощо.

Проблема ускладнюється з огляду на недоліки законодавчого регулювання окреслених питань. Законодавство при врегулюванні екологічних обов'язків громадян характеризується наявністю прогалін, колізій, занадто абстрактних конструкцій, нормативних приписів, не забезпечених ефективними засобами реагування на їх порушення, тощо.

Судова практика із застосування нормативних положень щодо екологічних обов'язків громадян є суперечливою, що призводить до порушення однієї з визначальних вимог верховенства права – правової визначеності.

Окремим аспектам еколого-правового статусу людини і громадянина, у тому числі екологічним обов'язкам як одному із його центральних елементів, присвячені праці дослідників у галузі екологічного права: С. С. Алексеева, Г. В. Анісімової, Г. І. Балюк, А. П. Гетьмана, Н. Р. Кобецької, В. В. Костицького, Н. Р. Малишевої, В. Л. Мунтяна, В. В. Носіка, А. К. Соколової, О. О Шинкарьова та ін.

Однак загальної характеристики, на основі якої може бути надано визначення поняття екологічного обов'язку, проведено класифікацію відповідних екологічних обов'язків, з'ясовано механізм їх реалізації, вказана категорія не отримала.

Об'єктом дослідження є: суспільні відносини, що складаються у зв'язку зі встановленням і реалізацією екологічних обов'язків громадян.

Предметом дослідження є: механізм правового регулювання екологічних обов'язків громадян.

Метою роботи є: надання комплексної характеристики механізму правового регулювання встановлення і реалізації екологічних обов'язків громадян.

Для досягнення поставленої мети в дипломній роботі необхідним є вирішення наступних завдань:

- розкрити поняття юридичного обов'язку та його значення для регулювання екологічних відносин;
- з'ясувати зміст поняття «екологічний обов'язок» та розкрити його структуру;
- визначити основні підходи до класифікації екологічних обов'язків;
- висвітлити етапи розвитку правового регулювання екологічних обов'язків;

- дослідити правовий механізм реалізації екологічного обов'язку громадян;
- узагальнити міжнародні і національні стандарти встановлення екологічних обов'язків.

Методи дослідження. Для досягнення мети дипломної роботи та вирішення поставлених задач використовувався системний підхід, що дав можливість провести комплексне дослідження механізму правового регулювання екологічних обов'язків громадян. Методологічним підґрунтям цієї наукової роботи є сукупність методів наукового пізнання: загальнонаукових, що охоплюють діалектичний, історичний, формально-логічний і структурно-функціональний методи, і спеціальних, зокрема, формально-юридичний і порівняльно-правовий методи.

Основним став діалектичний метод, який дозволив визначити стан, тенденції й перспективи розвитку наукових досліджень щодо правового регулювання екологічних обов'язків. За допомогою діалектичного методу також обґрунтовано закономірний характер розвитку правового регулювання екологічних обов'язків, простежено сучасні тенденції в його здійсненні як на вітчизняному, так і на загальносвітовому рівнях. Історичний метод задіяно при вивченні становлення й розвитку законодавства України, що впорядковує відносини, пов'язані із окресленням кола екологічних обов'язків громадян і вимог до їх реалізації, а також розвитку наукових досліджень у цій царині. За допомогою формально-логічного методу узагальнено представлені в науці підходи до розкриття змісту поняття екологічного обов'язку, визначено основні види екологічних обов'язків і виконувані ними функції.

Інформаційною базою є: наукові праці з екологічного, цивільного, адміністративного права, порівняльного правознавства, історії та теорії держави і права, науки міжнародного публічного та європейського права, економіки, культурології, філософії та ін. Емпіричну базу дослідження

становлять аналітичні та статистичні матеріали, довідкова література, судові рішення, доповіді і висновки спеціальних експертних комісій тощо.

Науковою новизною отриманих результатів є: теоретичне обґрунтування та практичне вирішення сукупності завдань пов'язаних із функціонуванням механізму правового регулювання екологічних обов'язків громадян в Україні. Більш повно теоретичні та практичні здобутки магістерської роботи, що визначають її наукову новизну полягають у наступному: надано характеристику екологічних обов'язків, проведено періодизацію розвитку правового регулювання екологічних обов'язків, надано рекомендації внести зміни до екологічного законодавства України, спрямовані на усунення ситуації, коли екологічні обов'язки громадян встановлюються на рівні підзаконного правового регулювання, а також випадків, коли законодавчі приписи, якими передбачено відповідальність за порушення екологічних обов'язків, не мають кореспондуючих їм регулятивних положень, які розкривають зміст відповідного обов'язку.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що представлені напрямки удосконалення можуть бути використані у науково-дослідницькій галузі – для подальшого дослідження проблем правового регулювання встановлення і реалізації екологічних обов'язків громадян; у правотворчій діяльності – як теоретичний матеріал при опрацюванні і прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, що визначають засади реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища й визначення екологічних обов'язків громадян; у правозастосовній сфері – при узагальненні судової практики, наданні рекомендацій із застосування законодавства, що визначає екологічні обов'язки громадян.

Публікації. Основні положення і результати магістерської роботи викладені в одній фаховій науковій статі на тему «Поняття та структура екологічного обов'язку» у збірнику наукових праць Юридичного факультету

Західноукраїнського національного університету «Актуальні проблеми правознавства».

Структура роботи. Магістерська робота складається із: вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 102 сторінки, із них 83 сторінок основного тексту. Робота містить 3 таблиці та 2 рисунка, список використаних джерел містить 120 найменування.

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОЛОГІЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

ГРОМАДЯН

1.1. Поняття юридичного обов'язку громадян України

Становлення й розвиток демократичних інститутів в сучасній державі обумовило активізацію наукових досліджень щодо прав і свобод людини та громадянина, пошуку найбільше ефективних механізмів їх реалізації й захисту. Однак практичне вирішення даного актуального для кожного цивілізованого суспільства завдання неможливе без розробки багатоаспектної проблеми юридичних обов'язків, що виступають необхідним елементом правової системи [114].

Обов'язок є однією з основних категорій права, що відображає його сутність в якості регулятора суспільних відносин. Адже саме через призму закріплення й здійснення обов'язків стверджується цінність права, так як міра належної поведінки, закладена в змісті обов'язку й ступінь належної реалізації даної поведінки свідчать про стан розвитку правової системи на кожному історичному етапі, формують уяву про те, наскільки ефектно право

здійснює функцію координації відносин в суспільстві і відображає ідеї гуманізму, рівності, справедливості та свободи.

Обов'язки є важливим елементом взаємодії держави, суспільства й особистості. Без них неможливими є ні збалансована правова система, ні правовий порядок, ні ефективне правове регулювання, ні належний рівень законності. Будучи необхідним елементом у регулюванні й впорядкуванні усієї системи суспільних відносин, саме юридичні обов'язки виступають важливим чинником побудови демократичної, соціальної і правової держави. Без їх системного міжнародного і внутрішньо-національного закріплення й забезпечення важко уявити ефективне функціонування громадських та державних інститутів, становлення й підтримання законності, зміцнення правового порядку, стійкості та стабільності соціального розвитку.

Загалом в сучасній теоретичній юридичній науці категорія обов'язку є досить мало дослідженою. На підставі знань стосовно екологічних обов'язків, їх видів та механізмів реалізації теорія права, що має інтеграційний й методологічний характер, в подальшому, опираючись на емпіричний матеріал, добутий іншими галузевими науками, може виробити єдиний підхід щодо аналізу цього юридичного явища. Крім цього, досвід науки екологічного права із розробки категорії юридичного обов'язку можна буде перенести до інших юридичних наук із врахуванням галузевої специфіки правового регулювання.

Також, варто зазначити, що у юридичній науці склалися різноманітні методологічні підходи стосовно дослідження юридичних обов'язків. Їх класифікація за різними критеріями подана нами в табл 1.1.

Таблиця 1.1

**Класифікація методологічних підходів щодо дослідження
юридичних обов'язків**

Критерії	Характеристика методологічних підходів
1) залежно від праворозуміння дослідника	- природно-правовий - такий зміст юридичного обов'язку включає як справедливість, детерміновану природними, біологічними, культурними чинниками так і внутрішню совість та вину, які також ґрунтуються на соціально-біологічних коріннях особистості.
	- позитивістський - ступінь екологічної свідомості, праворозуміння, совісті сприяють формуванню власного розуміння обов'язку [64];
2) залежно від мети пізнання	- генетичний підхід (спрямований на виявлення причин виникнення і розвитку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у певній сфері життєдіяльності людини),
	- субстанційний (прагне до розкриття сутності суб'єктивних прав і юридичних обов'язків як міри (масштабу) належної або можливої поведінки, зовнішньої свободи або несвободи, можливості або необхідності задоволення відповідного інтересу);
	- функціональний підхід – досліджується роль і місце суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у правовому регулюванні, їх взаємодії між собою і з іншими явищами;
	- системний підхід – спрямовано на вивчення внутрішньої будови суб'єктивних прав і юридичних обов'язків

Примітка. Сформовано на основі джерел [4; 49]

Разом з тим, так як всі ці підходи тісно зв'язані між собою й розкривають різноманітні аспекти досліджуваних явищ, тільки у єдності вони можуть повноцінно та всесторонньо охарактеризувати суб'єктивні юридичні права й обов'язки.

Вихідною тезою при здійсненні дослідження юридичних обов'язків являється твердження про те, що одною із неодмінних ознак любої соціальної спільноти являється потреба у врегульованості суспільних відносин. Дана потреба обґрунтована необхідністю узгодження інтересів суспільства і індивіда.

Являючись соціальним регулятором, обов'язки, із однієї сторони, є «елементом зовнішнього регулювання (хтось певним чином впливає на суб'єкта), з іншого – внутрішнього (самообтяження)» [91, 71], тобто обов'язки встановлюються безпосередньо самим суспільством, підкріплюються авторитетною силою, яка в ньому існує, але виконуються у результаті усвідомлення суб'єктом власного обов'язку та передбачають деяку ініціативу.

Період виділення інституту обов'язків в якості самостійного засобу регулювання поведінки особи достовірно не визначено. На разі, поширена думка, що на зорі розвитку цивілізації між правами, заборонами та обов'язками взагалі не проводилось відмінності. Ці не деференційовані правила ще називають мононормами. Частое вони носили характер табу (тобто, заборон) – обов'язкових й незаперечних приписів, що супроводжувалися магічними санкціями та виступали важливим методом виховання людей та стандартизації їх поведінки. Передавалися у суспільстві мононорми через міфи, обряди, та ритуали. [100].

Разом з цим в науковій літературі висловлено також і інші думки, відповідно до яких особливість регулювання відносин в первісному суспільстві полягає у домінуванні різноманітних заборон. Саме тому заборонний характер правового регулювання часто називають первинним, а його специфіку на початкових етапах розвитку суспільства бачать у тому, аби заборона включала у себе як позитивні зобов'язування, так і права індивіда. Так як в основі інституційного порядку лежать певні моделі поведінки, то дані зв'язки між особами по своїй природі розглядаються як нормативні. Нормативний характер носить не лише зв'язок між правами й обов'язками, але і самі обов'язки мають також нормативну сутність. Отож, другим кроком у пізнанні сутності обов'язків являється з'єднання уявлень про обов'язок з категорією нормування, тому що будь-який вид зобов'язання передбачає установку певних рамок, тобто норм поведінки.

Юридичний обов'язок являється собою встановлену офіційними джерелами права міру суспільно необхідної найбільш розумної і доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особистості.

Виконання юридичного обов'язку є кінцевим результатом, який сумлінні особи вважають за необхідне досягти. Як відзначається в юридичній літературі, за допомогою виконання юридичних обов'язків задовольняються матеріальні і духовні потреби громадян, юридичних осіб, держави і суспільства в цілому.

Визначення поняття обов'язку в юридичній літературі нами подано в табл.1.2

Таблиця 1.2

Визначення поняття обов'язку у працях вітчизняних і зарубіжних науковців

Автори	Визначення
1	2
В. Н. Хропанюк [112, 259]	«обов'язкове здійснення активних дій, які передбачаються нормами права або утримання від дій, заборонених юридичними нормами»
П. М. Рабінович [89, 64]	«закріплена в юридичних нормах необхідність певної поведінки, спрямованої на здійснення відповідного соціального обов'язку»
О. О. Шинкарьов [117, 199]	«міра обов'язкової поведінки, якої кожен повинен дотримуватися для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів»
С. С.Алексеев [1, 125], О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский [44, 223], Н. І. Матузов [73, 25].	правило, необхідність певної поведінки, вид, міра, розмір, межі належної поведінки

Окремі дослідники за різними критеріями намагаються визначити юридичний обов'язок через категорію «можливості», а юридичне право – через поняття так званої «належної поведінки».

Так, Ем В.С. вважає, що в якості міри належної поведінки характеризується не лише юридичний обов'язок, а також і суб'єктивне юридичне право, так як поняття «належна поведінка», з його точки зору, вказує на відповідність поведінки встановленим вимогам правових норм. Однак, як, на нашу думку, вірно підкреслює М. Н. Малєїна, «реалізація суб'єктивного юридичного права не може бути протиправною» [70, 21].

Своє судження з даного питання висловили Матузов Н.І. та Семененко Б.М., які вважають, що термін «належна поведінка» не виражає у повному обсязі специфіку обов'язків, так як категорія «належне» відображає особливість права загалом, на відміну від інших норм поведінки. В даному сенсі «належними» в однаковій мірі є як «суб'єктивні права, так і обов'язки,

закріплені в юридичній нормі, відмінність – лише в ступені обов'язковості. Але термін «належне» не в змозі її відобразити» [72, 30].

Ми вважаємо, що «необхідність» для суб'єктивного права варто розглядати лише із точки зору задоволення інтересів індивіда або суспільства загалом, а у юридичному смислі суб'єктивним правам на протигагу тим же обов'язкам «необхідність» не є властивою. «Необхідність» являється характеристикою тільки юридичного обов'язку, адже саме він окреслює межі для суб'єктивних юридичних прав, наказуючи їхньому власнику не переходити дані межі при здійсненні власних правомочностей. Крім цього, належна реалізація положених на особу обов'язків допомагає уникати настання для неї негативних юридичних наслідків. Вітрук В.Н. під юридичним обов'язком розуміє «соціально обумовлену і гарантовану необхідну можливість в поведінці особи, визначену нормами об'єктивного права, з метою використання певних благ і цінностей для задоволення як власних, так і суспільних, корпоративних та інших потреб та інтересів на основі їх єдності і поєднання» [14, 253]. Визначивши обов'язок через можливість, науковець пояснив це тим, що не можливо накласти на особу обов'язок, який він не міг би ніколи виконати.

Здійснене вище дослідження дозволяє розглядати юридичні права й обов'язки як:

1) засоби правового регулювання, що дозволяють впорядковувати правові відносини. Опираючись на них як на певний орієнтир, останні можуть вибирати той або ж інший варіант поведінки, порівнювати свою поведінку із юридично належною або ж можливою;

2) акти правомірної поведінки, які пов'язані із реалізацією суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, у які втілюються потенційні зразки цих прав й обов'язків. Права й юридичні обов'язки стають реальними тільки у поведінці їхніх власників.

Спільні для суб'єктивних прав й юридичних обов'язків ознаки подані нами на рис.1.1.

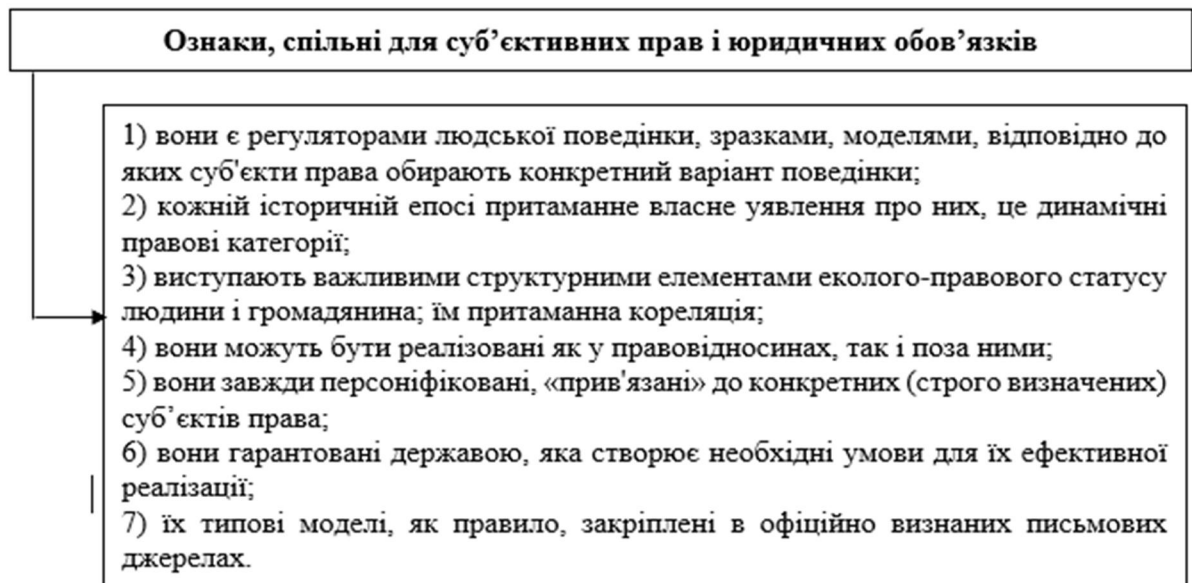

Рис. 1.1. Спільні для суб'єктивних прав і юридичних обов'язків ознаки

Примітка. Сформовано на основі джерел [14; 70; 72]

На нашу думку, до специфічних ознак юридичних обов'язків варто віднести те, що:

1) їх змістом являється належна поведінка. В випадку якщо суб'єкт не виконує чи не дотримується покладених на нього обов'язків, чи виконує їх не зовсім належним чином, то відносно щодо нього можуть бути реалізовані несприятливі юридичні наслідки;

2) їх реалізація може відбутися у двох формах: з допомогою дотримання або виконання. В першому випадку суб'єкт має утриматися від вчинення означених дій, реалізуючи заборони, а у другому – навпаки, діяти таким чином, щоб реалізувати активні обов'язки;

3) юридичний обов'язок може кореспондувати не лише із суб'єктивним юридичним правом, але й іншим юридичним обов'язком.

Юридичні обов'язки в залежності від приналежності до тієї або ж іншої галузі права «можна класифікувати на конституційні, цивільні, екологічні тощо. Всі вони мають загальні ознаки, що відрізняють юридичні

обов'язки від моральних, політичних й інших, так і особливі, пов'язані зі специфікою тих суспільних відносин, які є предметом регулювання тієї чи іншої галузі права.

Значний вплив на формування і виконання обов'язків відіграють принципи, закладені в основу галузевого правового регулювання» [115, 15].

Так, якщо основу механізму покладання й виконання юридичного обов'язку у приватноправових галузях права онтологічно становлять принципи свободи й саморегуляції, то в екологічному праві юридичні обов'язки базуються на принципах пріоритету суспільного інтересу над індивідуальним, підпорядкування і пріоритету централізованого режиму правового регулювання над децентралізованим. Це, зокрема, проявляється в тому, що:

1) у переважній більшості випадків учасники еколого-правових відносин не є вільними у покладенні на себе юридичних обов'язків і визначенні їх обсягу; юридичні обов'язки в екологічному праві, як правило, визначаються нормативно, носять імперативний характер і не передбачають саморегулювання зі сторони учасників екологічних правовідносин;

2) модель належної поведінки формується не самими носіями юридичних обов'язків, а державою в особі уповноважених суб'єктів публічної влади з метою забезпечення реалізації такої легітимної мети як безпека навколишнього природного середовища;

3) виконання юридичних обов'язків в сфері екологічного права відбувається переважно в силу їх імперативного характеру, забезпеченості примусовою силою держави, спрямованості на реалізацію загального блага;

4) носії екологічних обов'язків не є вільними у виборі виконувати їх чи не виконувати, держава встановлює систему контролю за виконанням юридичних обов'язків в сфері екологічного права, невиконання тягне за собою притягнення винного до юридичної відповідальності;

5) якщо в сфері приватноправових відносин вирішення питання щодо того, чи притягати правопорушника до юридичної відповідальності за

невиконання юридичного обов'язку, повністю залежить від розсуду другої сторони відносин (наприклад, покупець, який придбав товар із недоліками, самостійно вирішує, чи звертатися йому до продавця для обміну товару на якісний або ж повернути товар і вимагати повернення сплачених за нього коштів, а за наявності підстав – відшкодування завданої шкоди), то в екологічному праві питання притягнення до відповідальності й міри цієї відповідальності вирішують уповноважені органи у межах своїх дискреційних повноважень;

б) в екологічному законодавстві є права, які для деяких суб'єктів розглядаються і як обов'язки (відшкодування збитків, інформаційні тощо).

На підставі викладеного вище, ми можемо зробити такі висновки. Зміст юридичного обов'язку становить певна визначена модель належної поведінки, реалізація якої може бути здійснена з допомогою вчинення певних активних дій чи шляхом утримання від учинення певних дій, а також і за змішаною моделлю, що застосовується у тих випадках, коли для реалізації певного обов'язку потрібно одночасно дотримуватися як активної, так і пасивної поведінки.

Юридичні обов'язки являються різновидом соціальних обов'язків і тому поза суспільною сферою вони існувати не можуть.

Також варто зазначити, що юридичні обов'язки є засобами для правового регулювання, тому що безпосередньо впливають на поведінку осіб у сфері права. Необхідність функціонування заборон та обов'язків пов'язана із реалізацією такої важкої функції як захист інтересів всього суспільства та окремих індивідів. Ключовими категоріями, що пояснюють соціальну та правову сутність юридичного обов'язку, є примусовість, належність, нормативність. Характерними ознаками юридичних обов'язків є категоричність, однозначність, забезпеченість дієвими та оперативними юридичними механізмами.

Екологічний обов'язок являє собою установлену у законодавстві чи у договорі міру належної та суспільно необхідної поведінки, що спирається на

можливість примусу держави і у якій виражаються і особисті, і суспільні екологічні інтереси.

За допомогою екологічного обов'язку задовольняється інтерес управомоченої особи стосовно будь-якого суб'єктивного екологічного права. У свою чергу, обов'язок відповідає також інтересам право-зобов'язаного суб'єкта. У екологічному праві обов'язок встановлюється як у інтересах управомоченого, так і у екологічних інтересах суспільства загалом. При цьому поняття слова «міра» тлумачиться у юридичній літературі або ж як одиниця виміру, або ж як «межа прояву чогось».

Говорячи про суб'єктивний юридичний обов'язок, юристи використовують поняття «міра» саме у останньому значенні для визначення тої межі, у якій може діяти зобов'язаний суб'єкт. Якщо ж терміном «поведінка» характеризується система вчинків людини, яка представляє собою реалізацію певних ціннісних та моральних установок, то саме міра поведінки визначає межі, або ж кордони цих вчинків.

1.2. Екологічний обов'язок громадян, їх поняття та структура

Екологічний обов'язок являється важливим способом забезпечення екологічних прав, умовою їхньої ефективності та реальності. Якщо екологічне право є сферою влади й волі індивіда, то екологічний обов'язок являється сферою необхідності та підпорядкування [26, 71].

Екологічні обов'язки покладена на зобов'язану особу, яка має обрати один із передбачених правом варіант поведінки, тобто здійснювати певні дії або ж утримуватись від них. В цьому випадку право визначає межі необхідної поведінки. Основні характеристики екологічних обов'язків нами подано в рис.1.2.

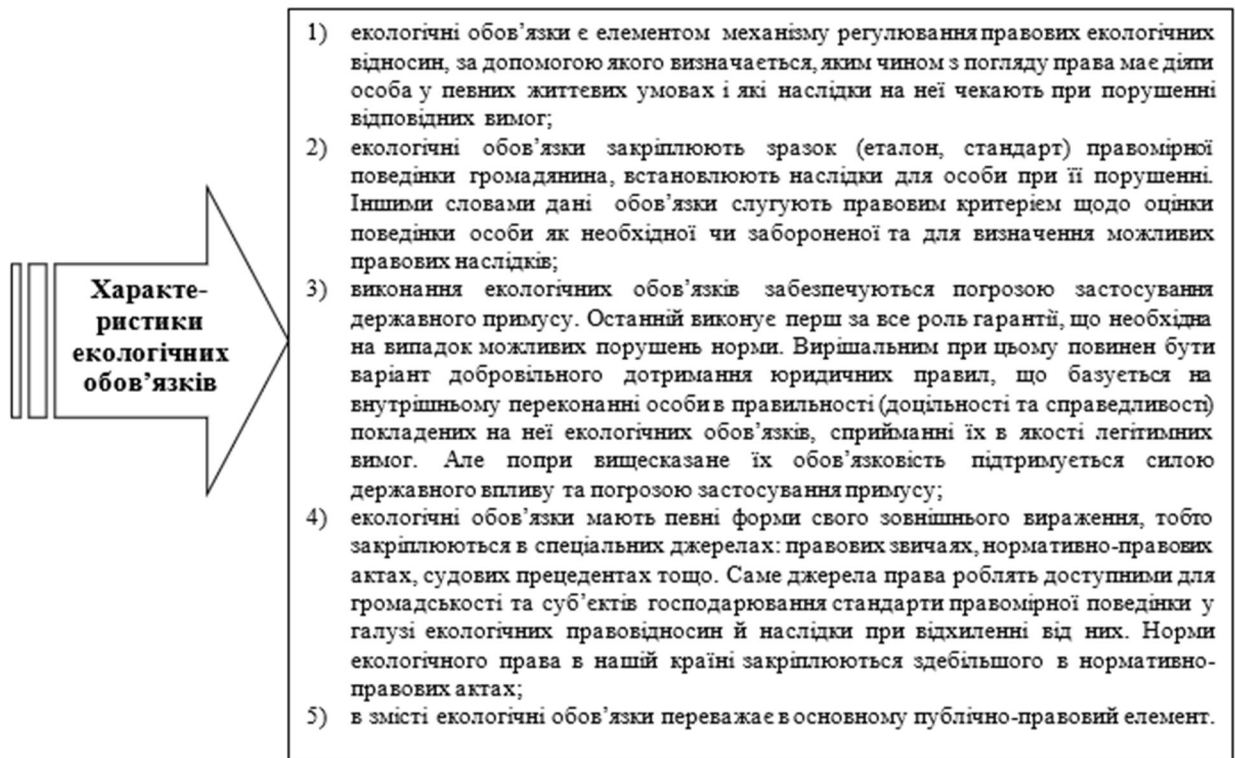

Рис. 1.2. Основні характеристики екологічних обов'язків громадян України

Примітка. Сформовано на основі джерела [118]

В приватному й публічному праві сформовано різні моделі взаємодії елементів суб'єктивного права та юридичного обов'язку. Основними з них є такі три моделі:

- перша – суб'єктивне право на власні дії кореспондує обов'язок вчиняти певні дії;
- друга – суб'єктивне право на дію іншої особи відповідає обов'язку вчинити конкретну дію;
- третя – суб'єктивне право на власні дії веде до обов'язку утриматися від вчинення певної дії.

В практиці публічного права крім означених вище трьох моделей взаємозв'язку елементів юридичних прав та обов'язків існують ще наступні дві:

- 1) обов'язку вчинити конкретні дії із одного боку кореспондує повинність щодо вчинення певних дій з іншого боку;

2) обов'язку вчиняти конкретні дії відповідає зобов'язання утримуватися від вчинення певних дій.

Отож, реалізація юридичних обов'язків, як і реалізація суб'єктивних прав, має відбуватися або в межах правовідносин, або ж поза ними. Відповідно, у межах правовідносин визначений за допомогою норм права юридичний обов'язок підлягає конкретизації: визначається уповноважена сторона, окреслюється об'єкт, уточняється зміст й межі поведінки зобов'язаної особи.

Особливістю екологічних обов'язків являється їх переважна реалізація поза правовідносинами. Зокрема, до таких обов'язків відносяться:

- не знищувати і не пошкоджувати газони, самовільно не знищувати та не висаджувати дерева, кущі тощо; «не вивозити і не звалювати в не відведених для цього місцях відходи, траву, гілки, деревину, листя» [29];
- «утримуватися від торгівлі лікарськими і декоративними видами рослин та їх частинами (корені, стебла, плоди тощо), зібраними в порядку загального використання природних рослинних ресурсів» [38];
- «не поводитися жорстоко із тваринами, сприяти відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу» [39];
- «забезпечувати охорону, захист, відтворення і підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей та покращання родючості ґрунтів, виконувати інші заходи відповідно до вимог лісового законодавства; дотримуватися правил і норм використання лісових ресурсів; вести лісове господарство та використовувати лісові ресурси способами, які не завдають шкоди навколишньому природному середовищу» тощо [69]

Так як системність права проявляється не лише на рівні юридичних норм, а також і на інших рівнях, суб'єктивні юридичні права й обов'язки

являють собою «систему, тобто сукупність елементів, що знаходяться у відносинах (зв'язках) між собою і утворюють певну цілісність» [109, 427].

Сьогодні в наукових юридичних працях представлено кілька підходів стосовно розкриття змісту екологічного юридичного обов'язку.

Першим прийнято вважати, так званий «поелементний» підхід. Основою його є виділення у юридичному обов'язку певних частин за аналогією із правомочностями, які складають суб'єктивне право. Проте, визначеності стосовно кількості й змісту цих елементів в науковій літературі немає. По-елементний підхід отримав розвиток ще у дореволюційному правознавстві. Науковець Ф. В. Тарановський поділяв всі юридично обов'язкові дії на три наступні групи:

- 1) щось робити;
- 2) чогось не робити;
- 3) щось терпіти.

При цьому дослідник виходив із того, що до кожного із зазначених обов'язків є відповідне чуже право. Дана модель сутності юридичного обов'язку ґрунтується на принципах протилежності поведінки зобов'язаного та уповноваженого суб'єкту, а також спирається на положення про те, що юридичні обов'язки являються засобом задоволення інтересів уповноваженої особи [99, 156].

В свою чергу, С. С. Алексєєв виокремлює в структурі обов'язку інші три елементи (необхідності). Окрім обов'язку діяти й обов'язку дотримуватися приписів, він вказує ще на одну необхідність, а саме – обов'язок нести відповідальність, себто зазнавати державно-примусового впливу за здійснене правопорушення [2, 130].

Позицію С. С. Алексєєва поділяє С. А. Комаров. Вчений виділяє наступні три форми, в яких може реалізовуватися правовий обов'язок:

- 1) пасивна поведінка – утримання від заборонених дій;
- 2) активна поведінка – здійснення конкретних дій;

3) заходи юридичної відповідальності – отримання обмежень у правах особистого, майнового чи організаційного характеру.

Поелементний підхід до змісту юридичного обов'язку представлений також в наукових дослідженнях М. І. Матузова та Б. М. Семенко, які виокремили такі «чотири елементи обов'язку:

- 1) необхідність здійснення певних дій;
- 2) необхідність утриматися від певних дій;
- 3) необхідність вимагати здійснення або нездійснення певних дій;
- 4) необхідність відповідати за невчинення певних дій» [72, 33].

Наведений підхід до характеристики екологічних обов'язків видається нам найбільш обґрунтованим. Відповідно, екологічні обов'язки передбачають:

- а) необхідність вчинення певних дій або ж утримання від них;
- б) необхідність реагувати на законні вимоги вповноваженої особи;
- в) необхідність не чинити перешкод уповноваженій особі користуватися тими благами, на які вона має законне право;

г) необхідність приймати заходи державного примусу в випадку невиконання своїх обов'язків. Доцільно зазначити, що у науковій юридичній літературі означений елемент юридичного обов'язку формулюється дещо вужче через вказівку лише на необхідність зазнавання заходів юридичної відповідальності. На нашу думку, порушення екологічних обов'язків, крім юридичної відповідальності, також може мати наслідками застосування заходів для припинення правопорушень, а також прийняття заходів правового захисту, або ж правовідновних заходів. Так, засобами правового захисту може бути відшкодування нанесеної шкоди, вилучення незаконно добутих природних ресурсів й виготовленої із них продукції, конфіскація засобів з допомогою яких здійснено правопорушення.

За іншою концепцією зміст юридичного обов'язку складається із обов'язків діяти та утримуватися від дій. До прихильників означеного підходу відноситься В. С. Ем. Дослідник поділяє обов'язки за своїм змістом

на обов'язки активного та пасивного типу. У складі обов'язків пасивного типу В. С. Ем виділяє наступні елементи: імпліцитні заборони та обов'язки-принципи.

Імпліцитні заборони – це заборони які вводяться до складу позитивного обов'язку з допомогою встановлення санкцій за його невиконання. Існування цього виду заборон ґрунтується на тому, що позитивні обов'язки та заборони являються взаємно визначеними. Підтвердженням цього тезису є глава 7 КУпАП, яка включає велику кількість складів адміністративних порушень, об'єктом яких являється навколишнє природне середовище. Фактично цим законодавець визначає заборонені варіанти поведінки, а отже і вказує на обов'язок утриматися від певних дій (не псувати земельні угіддя, не забруднювати їх радіоактивними й хімічними речовинами, нафтопродуктами, виробничими й іншими відходами, неочищеними стічними водами, вживати заходи по знищенні бур'янів; не забруднювати й не засмічувати водні ресурси; не здійснювати незаконну порубку та пошкодження дерев й чагарників тощо).

Заборону на найнебезпечніші види дій стосовно навколишнього природного середовища подано у Кримінальному кодексі України в вигляді відповідних складів злочинів. Варто зазначити, що як адміністративні, так і кримінальні правові порушення відносяться до правопорушень у сфері публічного права. Основною їх відмінністю від приватно-правових порушень є те, що в приватно-правових відносинах вирішення питання стосовно того, чи притягати порушника до юридичної відповідальності, практично повністю залежить від думки другої сторони відносин. До прикладу, покупець, що придбав товар із певними недоліками, самостійно має вирішити, чи звертатися йому до продавця з приводу обміну товару на більш якісний, чи ж повернути товар та вимагати повернення сплачених коштів, а за наявності обґрунтованих підстав – відшкодування завданої шкоди. І лише в випадку виникнення спору стосовно самого факту здійснення правопорушення або

стосовно визначеної міри відповідальності, його буде направлено для вирішення в суді.

Ті ж види відповідальності, які відносяться до публічно-правових (а порушення екологічних обов'язків відносяться саме до цієї групи), навпаки, є орієнтованими на те, щоб, в незалежності від того, яку позицію займе особа, чий інтереси були порушені, питання притягнення до відповідальності та міри цієї відповідальності вирішувалися лише уповноваженими органами.

В свою чергу, обов'язки-принципи – це обов'язки, функція яких проявляється шляхом встановлення загальної заборони стосовно порушення закону. До цих обов'язків відносяться названі у статті 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» наступні зобов'язання: берегти природу, раціонально використовувати її ресурси; здійснювати діяльність з дотриманням вимог екологічної безпеки; не порушувати екологічні права й законні інтереси інших суб'єктів, тощо.

Наступний підхід до розкриття структури екологічного обов'язку базується на аналогії із виробленою теорією права структурою права. Так, за класифікацією Р. Алексі, права-вимоги являються «трьох-компонентними відносинами, першим елементом у яких є бенефіціар, або носій права (а), другим – адресат права (b), а третім – предмет права (S). Якщо а має по відношенню до b право на S, то b має обов'язок щодо S перед а, і навпаки» [3, 122].

При цьому доцільно зауважити, що якщо право у своїй структурі зазвичай має адресата, структура обов'язку часто може обмежуватися такими елементами як предмет обов'язку і носій обов'язку, не маючи адресата.

Стосовно носія екологічного обов'язку, то для того щоб певна особа могла мати суб'єктивні права й юридичні обов'язки, вона має бути правоздатною, а для того щоби самостійно здобувати й реалізовувати свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки – ще й дієздатною. У випадку ж коли особа є правоздатною, але не дієздатною, до прикладу, в силу свого віку

чи стану здоров'я, то у правовідносини разом із нею вступає інша особа, що володіє дієздатністю й виступає її представником.

Суб'єкт права повинен відповідати наступним ознакам:

- 1) бути зовнішньо відокремленим;
- 2) бути персоніфікованим (індивідуалізованим);
- 3) мати свідомість, могли самостійно виражати свою волю;
- 4) бути суб'єктом права, який може бути визнаним у відповідній правовій системі.

Нормативно-правові акти, що стосуються екології, зазвичай, не містять спеціальних положень й приписів щодо визначення правосуб'єктності – як в цілому екологічної, так і її різних видів, як-от: земельної, водної тощо.

Екологічна правоздатність – є невід'ємною властивістю кожного індивіда, який являється правоздатним на протязі свого життя незалежно від здоров'я та віку. Це можливість суб'єкта мати певні права та обов'язки від народження до смерті. Ці права є невід'ємними й невідчужуваними, вони забезпечують у екології єдність приватних й публічних інтересів. Зміст екологічної правоздатності кожної особи завжди є конкретним, але також і динамічним, тому що залежить від характеру відносин й специфіки правового режиму.

Аналіз наведених вище теоретико-методологічних положень науковців щодо розуміння сутності екологічного обов'язку та його структури дав змогу зробити такі висновки:

Екологічні обов'язки характеризуються такими ознаками: 1) Вони є елементом механізму регулювання правових екологічних відносин; 2) закріплюють зразок (еталон, стандарт) правомірної поведінки громадянина, встановлюють наслідки для особи при її порушенні, слугують правовим критерієм щодо оцінки поведінки особи як необхідної чи забороненої та для визначення можливих правових наслідків; 3) виконання екологічних обов'язків забезпечуються погрозою застосування державного примусу; 4) мають певні форми свого зовнішнього вираження, тобто закріплюються в

спеціальних джерелах: правових звичаях, нормативно-правових актах, судових прецедентах тощо; 5) в їх змісті переважає в основному публічно-правовий елемент.

1.3. Класифікація екологічних обов'язків громадян

Характеристику екологічних обов'язків не можливо повною мірою подати без проведення їх класифікації. Зазначимо, що класифікація – це система розподілу певних однорідних предметів чи понять за класами, або ж за видами на основі певних критеріїв. Відповідно ж до законів логіки класифікація є «розподілом предметів на певні класи, яке проводиться таким чином, що кожен клас займає відносно інших класів точно визначене місце» [28, 58]. У нашому дослідженні цими однорідними предметами являються екологічні обов'язки. Результатом же класифікації екологічних обов'язків може бути така системна одиниця, як група однорідних за певною ознакою екологічних обов'язків. Класифікація екологічних обов'язків, як і кожна інша класифікація, слугує засобом систематизації знань стосовно об'єкту дослідження.

Здійснюється класифікація із метою пояснення місця певного об'єкту в ряді однорідних явищ, ставить перед науковцями нові питання, наштовхує на ще невирішені завдання. Потреба у класифікації екологічних обов'язків зумовлюється тим, що вона допомагає встановити найбільш вагомі, загальні для усіх екологічних обов'язків якості, допомагає глибшому їх пізнанню, дає можливість зафіксувати закономірні зв'язки поміж ними. Класифікація сприяє оптимальнішому законодавчому закріпленню безпосередньо екологічних обов'язків. Саме вона виступає засобом для виявлення певних специфічних ознак, що відрізняють екологічні обов'язки від тих обов'язків, які регулюються з допомогою інших галузей права, а також сприяє порівнянню різних видів екологічних обов'язків між собою (табл. 1.3)

Таблиця 1.3

Класифікація екологічних обов'язків

	Критерії класифікації	Види екологічних обов'язків
1	2	3
1.	Залежно від джерела закріплення	<ul style="list-style-type: none"> • конституційні. • законодавчі. • договірні
2.	За способом закріплення	<ul style="list-style-type: none"> • прямо закріплені • опосередковано закріплені
3.	За повнотою закріплення	<ul style="list-style-type: none"> • такі, що потребують деталізації. • такі, що урегульовані вичерпно й деталізації не потребують.
4.	За сферою поширення	<ul style="list-style-type: none"> • універсальні • спеціальні
5.	За кореспонденцією із екологічними правами:	<ul style="list-style-type: none"> • ті, що кореспондують правам • ті, що такої кореспонденції не мають
6.	За правовим режимом	<ul style="list-style-type: none"> • ті, які є елементом загального правового режиму • ті, для яких діє спеціальний правовий режим
7.	За рівнем регулювання	<ul style="list-style-type: none"> • універсальні • локальні
8.	За об'єктами охорони	<ul style="list-style-type: none"> • обов'язки «у сфері охорони, використання та відтворення рослинного світу»; • обов'язки, спрямовані на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності та забезпечення екологічної безпеки»; • обов'язки у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу • обов'язки, спрямовані на забезпечення охорони, відтворення та сталого використання лісових ресурсів • обов'язки із забезпечення збереження, раціонального використання вод, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання»;

Продовження табл.1.3

1	2	3
		<ul style="list-style-type: none"> • обов'язки із забезпечення раціонального, комплексного використання надр, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки навколишнього природного середовища.
9.	За способом виконання:	<ul style="list-style-type: none"> • обов'язки з одноразового виконання (сплата штрафу, отримання дозволу) • обов'язки з багаторазового (періодичного) виконання (сплата екологічного податку) • обов'язки з триваючим виконанням (раціональне використання природних ресурсів);
10.	За способом встановлення:	<ul style="list-style-type: none"> • загальні (закріплюються в джерелах права і поширюються на всіх учасників відповідних відносин); • індивідуалізовані (встановлені договором, наказом, судовим рішенням).
11.	За характером поведінки, що становить зміст обов'язку:	<ul style="list-style-type: none"> • активні (вимагають діяти); • пасивні (вимагають утриматися від певних дій);
12.	За правовим статусом носія обов'язку	<ul style="list-style-type: none"> • загальні, які є однаковими для всіх, характеризуються відносною узагальненістю, статичністю; • спеціальні, які виникають в силу особливостей положення окремих категорій громадян, відрізняються більшою динамічністю.
13.	За способом походження:	<ul style="list-style-type: none"> • природні (не залежать від територіальних кордонів держав і накладаються на людину, незалежно від її місцезнаходження); • набуті (можуть різнитися у праві різних держав);
14.	За адресатом:	<ul style="list-style-type: none"> • обов'язки загальні – для всіх; • обов'язки, передбачені тільки для фізичних осіб;
15.	За змістом обов'язку:	<ul style="list-style-type: none"> • матеріальні; • процедурні, тобто обов'язки, які передбачають певну послідовність дій, необхідних для реалізації матеріальних прав та обов'язків.

Примітка. Сформовано на основі джерел [17; 33; 64;118]

Отож, в залежності від джерела закріплення екологічні обов'язки поділяються на:

а) конституційні. Так, відповідно з ст. 66 Конституції України [64] кожний зобов'язаний не спричиняти шкоду природі, відшкодовувати здійсненні ним збитки. Проте, конституційне закріплення стало предметом деякої критики: схематична й гранично коротка форма, та також поєднання

двох обов'язків – зберігати навколишнє природне середовище й турбуватися щодо збереження культурної спадщини [118].

б) законодавчі. В нашій країні діє низка законів, у яких знайшли своє закріплення екологічні обов'язки. Зокрема, це такі закони, як: «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про охорону атмосферного повітря» й інші. Зауважимо, що екологічні зобов'язання громадян можуть встановлюватися лише на конституційному рівні чи на рівні закону;

в) договірні – коли предметом для екологічно-правових договорів можуть бути «відповідні зобов'язання, якими визначаються конкретні правила поведінки щодо здійснення того чи іншого виду господарської, науково-дослідної, експертної, пошукувальної та іншої діяльності: виконати рекультиваційні, водоохоронні, лісовідновні, риборозвідні, атмосфероочісні та інші заходи, провести екологічну експертизу, екологічний аудит, розробити проект меліоративних робіт, проект гранично допустимих викидів чи скидів забруднюючих речовин та ін.» [17].

За способом закріплення екологічні обов'язки діляться на:

а) прямо закріплені – наприклад, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» прямо визначає такі обов'язки громадян як «берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища; здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів тощо» (ст. 12); Лісовий кодекс України до обов'язку громадян, які мають у приватній власності ліси, відносять такі: «забезпечувати охорону, захист, відтворення і підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей та покращання родючості ґрунтів, виконувати інші заходи відповідно до вимог лісового законодавства; дотримуватися правил і норм використання лісових ресурсів;

вести лісове господарство та використовувати лісові ресурси способами, які не завдають шкоди навколишньому природному середовищу, забезпечують збереження корисних властивостей лісів і створюють сприятливі умови для їх охорони, захисту та відтворення» (ст. 14);

б) опосередковано закріплені, себто ті, зміст яких виводиться із відповідних законодавчо прийнятих положень. До прикладу, із змісту Кодексу України про адміністративні правове порушення можна виокремити, серед іншого, наступні екологічні обов'язки: «не знімати й не переносити ґрунтовий покрив, земельних ділянок без спеціального дозволу, не забруднювати й не засмічувати води, не порушувати водоохоронний режим на водозборах, що спричиняє їх забруднення, водну ерозію ґрунтів та інші шкідливі явища» (ст. 59), «не знищувати і не пошкоджувати лісові культури, сіянці або саджанці у лісових розсадниках і на плантаціях, а також молодняк природного походження і самосіву на площах, призначених під лісовідновлення» (ст. 65), «збирати дикорослі плоди, горіхи, ягоди і т. ін. тільки відповідно до строків їх збирання» (ст. 70), «не засмічувати ліс відходами» (ст. 73), «не знищувати корисну для ліса фауну» (ст. 76), «дотримуватися вимог пожежної безпеки в лісах» (ст. 77) тощо.

За повнотою закріплення екологічні обов'язки поділяються на:

а) такі, що потребують деталізації. Наприклад таким екологічним обов'язком є обов'язок відшкодувати завдану об'єкту навколишнього середовища шкоду. Відповідний обов'язок є закріпленим, як ми вже вказували вище, на рівні Конституції України (ст. 66), а також він знайшов своє закріплення в законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 12), «Про охорону атмосферного повітря» (ст. 34), «Про тваринний світ» (ст. 10) та інших;

б) такі, що є врегульованими вичерпно та деталізації не потребують. Так, до прикладу, ст. 9 Закону України «Про рослинний світ» передбачає такий обов'язок як дотримуватись заборони на торгівлю лікарськими й декоративними видами рослин і їхніми частинами (коріння, плоди, стебла

тощо), зібраними у порядку загального використання рослинних природних ресурсів. Стаття 18 Закону України «Про тваринний світ» встановлює обов'язок сплачувати збір за спеціальне використання об'єктів тваринного світу (мисливство; рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин; використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності; добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі; використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях у разі їх вилучення з природного середовища з метою отримання прибутку;

За сферою поширення екологічні обов'язки поділяються на універсальні, себто ті, що поширюються на усі об'єкти охорони навколишнього природного середовища й спеціальні, себто характерні лише для сфери охорони певного окремого об'єкту навколишнього середовища.

За кореспонденцією із екологічними правами екологічні обов'язки поділяють на:

а) ті, що кореспондують певним правам (так, праву на безпечне для життя й здоров'я навколишнє природне середовище кореспондує обов'язок зберігати природу, не порушувати екологічні права й законні інтереси інших суб'єктів; а обов'язку без перешкод допускати до перевірки усіх об'єктів, де перероблюються, реалізуються та утримуються об'єкти тваринного світу, представників державних органів, що здійснюють контроль за охороною й використанням тваринного світу, вчасно виконувати їхні законні вимоги та розпорядження кореспондують до відповідних повноважень контролюючих органів);

б) ті, що означеної кореспонденції не мають. Більша частина екологічних обов'язків, зазвичай, носить саме такий характер, і це є специфікою екологічних обов'язків, яка відрізняє їх від інших видів юридичних обов'язків. Зокрема, наприклад, обов'язку дотримуватися заборони щодо проведення на території природних заповідників будь-якої

господарської та іншої діяльності, що суперечить цільовому призначенню заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти; обов'язку раціонально використовувати об'єкти тваринного світу, не допускати погіршення екологічного стану середовища існування тварин внаслідок власної діяльності, застосовувати природоохоронні технології під час здійснення виробничих процесів; обов'язку самостійно припиняти використання об'єктів тваринного світу в разі погіршення їх стану та умов існування, зниження відтворюючої здатності та виникнення загрози знищення тварин, негайно вживати заходів до усунення негативного впливу на тварин і середовище їх існування тощо;

За правовим режимом можуть бути виділені такі групи екологічних обов'язків:

а) ті, що є елементом загального правового режиму. Відзначимо, що загальний правовий режим по суті встановлює порядок регулювання, який поширюється на усіх суб'єктів права, які знаходяться в сфері правового регулювання.

б) ті, для яких діє спеціальний правовий режим, тобто коли нормою права встановлено інше, але водночас, однакове коло суб'єктивних прав і юридичних обов'язків певних суб'єктів права відносно одного і того ж об'єкту правового регулювання (наприклад, Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27.02.1991 р. № 791а-ХІІ [33] передбачає обов'язок дотримуватися в зонах відчуження й безумовного відселення заборони на випасання домашньої худоби, порушення середовища існування диких тварин, спортивне й промислове полювання та рибальство; сплав лісу, перегін тварин тощо);

За рівнем регулювання екологічні обов'язки поділяються на:

а) універсальні, себто такі, що встановлюються в централізованому

порядку й поширюються на усіх суб'єктів, що підпадають під дію відповідного нормативного чи правового акту;

б) локальні (чи корпоративні), себто обов'язки, установлені корпоративними актами, виробленими у межах певного об'єднання й обов'язковими лише для його учасників. Так, «на підприємстві, в установі, організації додаткові до законодавства (але такі, що не суперечать йому) екологічні обов'язки можуть встановлюватися посадовими інструкціями, колективним або індивідуальним трудовим договором, окремим актом, спеціально присвяченим політиці компанії у сфері захисту екології, тощо»[96, 67; 113];

За об'єктами охорони екологічні обов'язки поділяються на:

а) обов'язки в сфері охорони, використання й відтворення рослинного світу;

б) обов'язки, спрямовані на збереження й відновлення природнього стану повітряної атмосфери, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище;

в) обов'язки в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу. До прикладу, як підкреслюється в дослідженнях, спеціально присвячених питанням використання тваринного світу, наше законодавство встановлює два типи вимог щодо власників об'єктів тваринного світу: створення сприятливих умов для утримання тварин й одержання дозволу на їх утримання. Проте, Європейська Конвенція про захист хребетних тварин, що використовуються для дослідних й інших наукових цілей, значно деталізує ці вимоги: «Будь-яка тварина, що використовується або призначена для використання у тій чи іншій процедурі, забезпечується приміщенням, відповідним середовищем існування, якнайменш мінімальною свободою пересування, їжею, водою та доглядом, що відповідають вимогам її стану здоров'я та умовам утримання. Будь-яке обмеження можливостей тварини

задовольняти свої фізіологічні та етологічні потреби має бути якнайменшим, коли це практично можливо» [116];

г) обов'язки, що спрямовані на забезпечення відтворення, охорони і сталого використання лісових ресурсів;

д) обов'язки щодо забезпечення збереження, раціонального використання вод, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання;

е) обов'язки з забезпечення раціонального, комплексного використання земельних надр, охорони даних надр, гарантування процесі користування надрами безпеки навколишнього середовища.

Варто зазначити, що за базу виділення предметних сфер регулювання можна взяти не тільки окремі компоненти довкілля, а також і способи регулювання: обмеження впливу, охорона, захист тощо. Використовуючи такий підхід, в європейському праві стосовно навколишнього середовища виділяються такі предметні сфери регулювання й пов'язані з ними екологічні обов'язки:

– запобігання забрудненню (атмосферне забруднення, шумове забруднення тощо);

– охорона лише певних елементів довкілля (водних ресурсів, ґрунтів, фауни та флори тощо);

– екологічна безпека (визначення впливу на навколишнє середовище; ГМО; стандарти якості тощо);

– раціональне використання природних ресурсів.

Предметні сфери регулювання утворюються й розвиваються в тісному зв'язку із виникненням й загостренням певних екологічних проблем: «з'являється певна екологічна проблема – створюються нові нормативно-правові акти – виникає нова предметна сфера регулювання чи розширюється зміст вже існуючої предметної сфери» [74];

За способом виконання обов'язки поділяються на:

а) обов'язки із одноразового виконання (отримання дозволу, сплата штрафу);

б) обов'язки із багаторазового (чи періодичного) виконання (сплата податку);

в) обов'язки із триваючим виконанням (раціональне використання природних ресурсів);

За способом встановлення обов'язки поділяють на загальні (закріплюються у джерелах права й поширюються на усіх учасників відповідних відносин) й індивідуалізовані (встановлені наказом, договором, судовим рішенням). Екологічні обов'язки переважно є загальними. Індивідуалізований спосіб встановлення не характерний для екологічного права. За характером поведінки, що становить зміст обов'язку, обов'язки поділяються на: активні – що вимагають діяти, та пасивні – що вимагають утримуватися від певних дій.

За правовим статусом носія обов'язку екологічні обов'язки поділяються на:

а) загальні, які являються однаковими для усіх, характеризуються певною узагальненістю, статичністю;

б) спеціальні, що виникають у силу особливостей положення деяких категорій громадян, відрізняються більшою рухливістю. Так, наприклад, у одній з судових справ суд розглянув питання стосовно виконання екологічних обов'язків, обумовлених спеціальним правовим статусом лісника. В справі відзначалося, що відповідно до своїх посадових обов'язків лісник зобов'язаний, поміж іншим, вживати заходи стосовно припинення незаконних вирубок лісу, складати відповідно встановлені документи, невідкладно доповідати керівництву підприємства про виявлені правопорушення (див. ухвалу Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області від 26.07.2011 р. у справі № 2-288/11 [108]).

Слід зазначити, що деякі екологічні обов'язки, які встановлено для громадян, можуть тягнути різну відповідальність за їх невиконання, в

залежності від правового статусу самого громадянина. Так, до прикладу, відповідно до ст. 52 КУпАП за псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами, а так само невжиття заходів по боротьбі з бур'янами, передбачено адміністративну відповідальність у вигляді штрафу, розмір якого буде різнитися – для громадян він становитиме від двадцяти до вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, для громадян, які є посадовими особами підприємств, установ, організацій, а також для громадян, які мають статус суб'єктів підприємницької діяльності – від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За способом походження екологічні обов'язки поділяються на природні (не залежать від територіальних кордонів держав і накладаються на людину, незалежно від її місцезнаходження; йдеться в першу чергу про обов'язок не завдати шкоди навколишньому природному середовищу) та набуті (можуть різнитися в праві різних держав). За адресатом обов'язки діляться на обов'язки загальні – для усіх й обов'язки, передбачені лише для фізичних осіб.

І на кінець, за змістом обов'язку обов'язки поділяються на матеріальні й процедурні. Останні, передбачають певну послідовність дій, необхідних для реалізації матеріальних прав та обов'язків. Вони сприяють реалізації останніх шляхом перевірки й фіксації юридичних фактів, усунення сумнівів у наявності прав і обов'язків та уточнення їхнього змісту й обсягу, забезпечують більшу визначеність матеріальних обов'язків (прикладом може слугувати обов'язок мисливця надати відповідні документи на вимогу осіб, уповноважених здійснювати контроль у галузі мисливського господарства та полювання);

На практиці крім загальних критеріїв класифікації екологічних обов'язків характеристика їхнього фактичного виконання може здійснюватись за наступними підставами поділу:

- а) за ступеню добровільності виконання,
- б) в залежності від видів потреби (егоїстичних, альтруїстичних, особистих) – соціально орієнтована, егоїстично орієнтована і особистісно-орієнтована поведінка;
- в) за відповідністю поведінки моральному ідеалу, уявленню про належний еталон поведінки суспільстві – «ідеально правомірна» (як дія, яку вчинено щиро) й «зовнішньо правомірна поведінка, до якої примушує право»,
- г) за характером здійснюваних дій – «матеріальні» дії і «інструментальні» дії,
- д) за мотивом правомірної поведінки – це поведінка, заснована на внутрішньому переконанні у правильності та справедливості вимог норм; через наявність в індивіда потреби у дотриманні законів; через усвідомлення соціальної необхідності щодо дотримання законів; що ґрунтується на свідомому підпорядкувані вимогам закону; слідування традиції; страх юридичної відповідальності; прагнення до пасивного підкореня державі;
- е) за характером й змістом правосвідомості – об'єктивно-правомірна, яка «виступає виразом високого рівня поваги до права в цілому», ситуативно-правомірна, що «не виражає високого рівня поваги до права в цілому», законослухняна поведінка стосовно вимог права, яка «не виражає поваги до права».

Висновок до розділу 1

Аналіз наведених вище теоретико-методологічних положень науковців щодо розуміння сутності екологічного обов'язку та його структури дав змогу зробити такі висновки:

Екологічні обов'язки характеризуються такими ознаками: 1) Вони є елементом механізму регулювання правових екологічних відносин; 2) закріплюють зразок (еталон, стандарт) правомірної поведінки громадянина,

встановлюють наслідки для особи при її порушенні, слугують правовим критерієм щодо оцінки поведінки особи як необхідної чи забороненої та для визначення можливих правових наслідків; 3) виконання екологічних обов'язків забезпечуються погрозою застосування державного примусу; 4) мають певні форми свого зовнішнього вираження, тобто закріплюються в спеціальних джерелах: правових звичаях, нормативно-правових актах, судових прецедентах тощо; 5) в їх змісті переважає в основному публічно-правовий елемент.

Дослідження спеціальної літератури показало, що на сьогодні науковцями запропоновано багато підходів до класифікації екологічних обов'язків. Нами розглянуто класифікації за наступними критеріями: залежно від джерела закріплення, за способом закріплення, за повнотою закріплення, за сферою поширення, за кореспонденцією із екологічними правами, за правовим режимом, за рівнем регулювання, за об'єктами охорони, за способом виконання, за способом встановлення, за способом походження, за адресатом та за змістом обов'язку.

РОЗДІЛ 2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН

2.1. Розвиток нормативно-правової бази щодо екологічного обов'язку громадян

Розвиток правового регулювання екологічного обов'язку є близьким до доволі добре дослідженої у юридичній науці історії правової регламентації екологічного права [5; 11; 18; 19; 20; 93; 97]. Наукові напрацювання із цих питань виступали теоретичною основою даного дослідження.

«Слід зазначити, що у формуванні свідомості людини в усі історичні епохи, а особливо в новітню добу, відігравала важливу роль необхідність охорони природи, а отже й усвідомлення своєї прямої і безпосередньої залежності від неї. Екологічні уявлення людей історично виникнули і розвинулись дуже давно. Конкретні знання про навколишнє середовище і характер взаємин з ним набули практичного значення уже на початку розвитку людського виду. Тривалий процес становлення трудової та громадської організації первісних людей, розвиток їх розумової та колективної діяльності створювали основу для усвідомлення не тільки самого факту свого існування, але і для розуміння залежності цього існування як від умов всередині своєї організації, так і від зовнішніх природних умов».

Витоки нашої національної правової традиції щодо регулювання природоохоронних відносин заклалися звичаями (звичаєвим правом) й

такими відомими джерелами історії права як Руська правда (від початку XI ст. до 1529 р.), Литовські статuti (1529 – 1842 р.), "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743 р.), Собрание малоросійскихъ правъ (1807 р.). Загалом для перелічених джерел права є фіксування уваги на екологічних обов'язках фізичних осіб [98, 48].

Як справедливо «підкреслює А. П. Гетьман, найперші тексти загальновідомих і доступних пам'яток права, які стосуються охорони природи, наочно демонструють, що встановлення у цій сфері як прав, так і обов'язків (часто без проведення чіткого розмежування між ними) первісно визначалося природними чинниками. В тих місцях, де необхідні для життєзабезпечення людей природні ресурси були обмежені, правові норми встановлювали такий режим їх використання, який дозволяв би задовольняти природні потреби людей у питній воді та родючих землях, розумно вести господарство в цих природних умовах. Там же, де запаси тих чи інших природних ресурсів були великими, а масштаби їх використання обмеженими, що в сукупності не тягло за собою загрози для їх виснаження чи знищення як засобу і умов життя, правове регулювання здійснювалося інакше. В цьому разі природне середовище протистояло людині як сила, з якою необхідно боротися, щоб вижити. Тут як права, так і обов'язки природокористувачів переважно визначалися економічними чинниками, реалізовувався механізм охорони власності (першопочатково общинної, а згодом і приватної). Збільшення масштабів господарського впливу на природу приводить до структурування прав і обов'язків щодо окремих природних об'єктів. Їх використання обмежується або навіть забороняється для одних цілей в інтересах ведення інших видів діяльності, які визначаються державою як пріоритетні» [20].

У юридичній науці висловлена думка, що першим написаним документом, із якого бере свій початок законодавство природоохоронне, є «Руська Правда» [13, 137]. Слід зазначити, що «ще до її появи серед населення Русі – України склалися звичаї й усні правила поведіння і

користування природними благами. З часом вони стали багатівіковими традиціями і люди виконували їх добровільно і свідомо через господарські та інші правила.

Зрозуміло, що не усі звичаї перетворювалися на правові норми. Виникнення держави спричинило перехід багатьох важливих, перевірених часом норм народних традицій, правил і звичаїв у норми законів». Першим нормативним документом (кодифікацією звичаєвого права), який сформувався на їхній органічній основі стала «Руська Правда», правові норми її упродовж багатьох століть безпосередньо й суттєво впливали на розвиток давнього руського законодавства. Отож, у ранньофеодальному періоді в Давньоруській державі створився певний комплекс умов, які посприяли поступовій трансформації норм зазвичаєвого права у положення закону. Внаслідок цього процесу питання щодо охорони лісів й розвитку пов'язаних із ними промислів найшли своє загальне відображення в «Руській Правді» та у її різних редакціях [47, 90]. У цілому період за часу Київської Русі характеризується насамперед правовими обмеженнями використання певних природних ресурсів, а найчастіше дикої фауни, лісів, води й землі [92].

В тексті «Руської Правди» встановлювалася дуже сувора відповідальність за діяльність, яка завдає шкоду або призводить до загибелі живої природи, у тому числі тварин та рослин, яка дозволяє вивести з цих приписів обов'язки втримуватися від учинення відповідної дії. Так, наприклад, «за бобра, украденого з нори, визначається 12 гривень пені». Тут ідеться про так званих племенних бобрів, з утратою яких хазяїн позбавлявся всього можливого приплоду. За зрізані дерева із племінними вуликами бжіл винний зобов'язаний унести до скарбниці 3 гривні, за дерево — півгривні, за вигнання бджіл — 3 гривні, а хазяїну «за мед нелаженого вулика — 10 кун, а за лаженого — 5 кун» [120].

Слід погодитись з думкою, що «створення відповідних правових норм, а також їх реалізацію в процесі правового регулювання суспільних відносин

природокористування необхідно розглядати як передумову зародження правового явища, яке ми називаємо безпечним для людини життєвим середовищем. І хоча відповідного об'єктивного права у людини ще не виникає, проте держава опосередковано передбачає механізм його захисту, у тому числі шляхом встановлення відповідних обов'язків, зокрема: вибір місця будівництва шкідливих для певних об'єктів природи промислових та інших підприємств, необхідність поглинання або спалювання газів, які справляють негативний вплив на атмосферне повітря, та ін.»[21].

Крім цього, на етапі розвитку «феодалної держави характерною рисою став захист лісових ресурсів». Так як ліс завжди складає основу економічної й воєнної сили, вже розпочинаючи із XVI ст. заборонялася вирубка дерев в зарубовій смузі. За наказом Івана IV від 1571 року під час щорічних осініх випалювань полів на російсько-польському кордоні для спостереження за супротивниками заборонялося спалювати ліс й лісові заруби «у государевых украинских городов».

Норми литовських статутів продовжили діяти у Україні приблизно аж до початку XIX ст. й мали значний вплив й на формування польського та і російського природоохоронного законодавства.

Разом із захистом лісів, починаючи із другої половини XVII ст., почали видаватися укази, що стосувалися обмеження й регламентації полювання.

«Достаток тварин і птахів сприяв поширенню полювання, яке переслідувало дві основні мети — особистий інтерес дворянського стану до заняття полюванням та інтереси скарбниці. Все це мало велике позитивне значення для охорони і захисту дикої фауни. Відомо, що царевими указами окремі території оголошувалися заповідниками.

Достаток водойм, а відповідно риби й інших водних тварин, що знаходилися в них, тривалий час не вимагав спеціальних заходів їх правової охорони. Вперше обов'язки, спрямовані на забезпечення захисту права приватної власності на рибні багатства, було передбачено в Соборному уложенні 1649 р.»

Таким чином, екологічні обов'язки, які не зовсім прямо було встановлено у періоді існування феодальної держави, мали на меті забезпечення захисту прав власності (держави у цілому, цареві родини й окремих станів) на ресурси природи, що становили як економічний, так і воєнний інтерес.

«У цей період також уперше видаються укази про захист довкілля в зоні проживання людини (аналог санітарних норм). Виконання відповідних санітарних норм було зумовлене необхідністю запобігання і боротьби з епідеміями. За указом російського царя від 1640 р. передбачалися заходи з охорони населення від масових захворювань у місцях його проживання, а також приписувалося, що слід виконати для боротьби з порушенням санітарно-епідеміологічних правил.»

Із початку XVIII ст. проблеми охорони середовища проживання людей набувають особливої актуальності. Наприклад, згідно із таким правовим документом, як “Учреждения для управления губерний” 1775 року, земський ісправник був зобов'язаний стежити, “чтобы везде на местах и дорогах была чистота”. Відповідно до «Уложения про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. “если кто-либо построит признанные по закону вредными для чистоты воздуха или воды фабрику, мануфактуру или завод в городе или хотя и вне города, но выше оного по течению реки или протоки, то сии заведения уничтожаются на счет виновного и он подвергается аресту на время от семи дней до трех месяцев или денежному взысканию не свыше трехсот рублей” [21].

80-ті й 90-ті роки XIX ст. були визначені в Російській імперії швидким розвитком промисловості, й як наслідок – початком серйозного забруднення навколишнього середовища.

Лікарняному статуті 1905 р. у розділі «Про охорону чистоти повітря» зазначалося, що «полиция наблюдает, дабы на улицах, дорогах, мостах и возле оных нигде не было ничего такого, что может заражать воздух». Там же встановлювалося, що «заводы, мануфактурные и другие заведения,

вредные чистоте воздуха и воды, должны быть устраиваемые по особым правилам, изложенным в Уставах о промышленности и Строительном». Заборонялося будівництво фабрик і заводів, що завдають шкоди чистоті повітря в містах і вище міст за течією рік та потоків [71,19].

«На початку ХХ ст. внаслідок використання землі для потреб сільського господарства, промисловості, транспорту виникла реальна загроза зникнення не тільки окремих об'єктів природи, а й цілих природних комплексів. Виникає необхідність захисту природного середовища як єдиного комплексу. У цей період виникає громадський природоохоронний рух. З'являються місцеві товариства охорони природи, а також створюються заповідники, які сприяють збереженню в незмінному стані окремих видів тварин і рослин, цікавих геологічних об'єктів, найбільш типових ділянок ландшафтів.

У 1915–1916 р.р. було створено перший в Російській імперії закон про охорону природи, проект якого був розроблений постійною природоохоронною комісією. На жаль, прийняттю цього важливого закону заважали соціально-економічні руйнування, що відбулися роком пізніше» [20].

Земля стала власністю «держави та територіальних громад і вилучалась з цивільного обороту. В декреті II Всеросійського з'їзду рад робочих, солдатських та селянських депутатів» від 26 жовтня 1917 р. «Про землю» закладається принцип експлуатації природних ресурсів як елемент, який характеризує зміст як екологічних прав так і екологічних обов'язків. «Висловлюється думка, що земельне, водне, лісове, гірниче право (як складові сучасного екологічного права) виникли на основі саме цього декрету, яким було передбачено націоналізацію земель, вод, надр та лісів» [46, 158]. Згідно з «Селянським наказом про землю», який виступає складовою частиною декрету «Про землю», уся земля (державна, кабінетська, удільна, монастирська, посесійна, церковна, майоратна, суспільна, приватновласницька, селянська) відчужувалася безоплатно й

переходила в користування усіх трудящих на ній. Ним, було передбачено, що усі надра землі, нафта, руда, вугілля тощо, а також ліси й води, що мають державне значення, переходять ву виключне користування державою.

Ще один важливий для дослідження історії розвитку регулювання екологічних обов'язків є документ – Декрет ВЦВК від 1918 р. «Про ліси», у якому окремий розділ було присвячено обов'язкам громадян. Зокрема, в ньому було передбачено, що громадянин, що «не використав до завершення звітного періоду відпущене йому за нормами паливо, будівельну деревину або продукти побічного користування, зобов'язаний показати надлишок до заліку при відпустці на наступний звітний період (ст. 25); громадяни зобов'язані були утримуватися від перепродажу палива і будівельної деревини (ст. 27); громадяни, крім дотримання умов відпустку їм деревини, повинні сприяти лісовирощуванню й охороні лісу (ст. 36); громадяни, які не беруть участі особистою працею в роботах, сплачують для організації і поліпшення лісового господарства в розмірі, визначеному Центральною владою, лісові збори, що надходять в розпорядження загальнонародної скарбниці (ст. 38); кожен громадянин зобов'язаний усіма доступними засобами охороняти ліси від пожеж, потрав, псування, нападу комах і т. п. і вживати всіх заходів із дбайливого ставлення до загальнонародного блага і до можливо бережливого витрачання отриманих лісових матеріалів (ст. 40); кожен громадянин може бути притягнутий на вимогу місцевої Радянської влади і на встановлюваних нею умовах до тимчасового виконання громадських обов'язків з охорони лісів як у разі суспільного лісового лиха (напр., пожежа, напад комах), так і в інший час (ст. 41).»

Як бачимо, саме у цей час складається тенденція щодо встановлення норм, які передбачають екологічні обов'язки громадянн.

В цей період приймають також нормативні акти, що стосуються збереження особливо цінних в культурно-пізнавальному, науковому й естетичному аспектах природніх заповідних зон. Так, Декретом РНК від 1921

р. “Про охорону пам’яток природи, садів і парків” ділянки природи й окремі витвори, що становлять особливу культурно-історичну і наукову цінність й потребують охорони, могли оголошуватися недоторканими пам’ятками природи. Більше значні за своєю площею ділянки природи, які відомі своїми пам’ятками, оголошувалися національними парками і заповідниками.

У 1925 році приймається декрет ВЦВК і РНК РРФСР “Про охорону ділянок природи та її окремих витворів, що мають переважно наукове або культурно-історичне значення”. Приймаються декрети РНК по «формуванню заповідників, серед яких – Кримський (липень 1923 р.), які є національним надбанням і призначені виключно для виконання наукових і науково-технічних завдань. Щодо повних заповідників установлювався обов’язок дотримуватися заборони їх використання і порушення їх природного стану, за винятком випадків стихійного лиха або непередбачених обставин, що загрожують непоправним руйнуванням заповідника, а також в інтересах справи охорони за особливим розпорядженням Народного Комісаріату Освіти (п. 6).»

В спеціальних дослідженнях, присвячених даному історичному періоду розвитку «екологічного права, справедливо відзначається, що у словах В. Леніна з самого початку було закладено споживацьке ставлення до природи, а відповідно і до самої людини», коли він писав: “...природа нескінченна, як нескінченна і найдрібніша крихітка її”. Не випадково в «Конституції СРСР 1924 р. і Конституції СРСР 1936 р. було закріплено право державної власності на землю, її надра, води, ліси і можливість експлуатувати ці природні ресурси лише на праві користування. При цьому на конституційному рівні не закріплювались екологічні обов’язки.

Післявоєнний період розвитку екологічного законодавства характеризується прийняттям численних нормативних актів, спрямованих на поліпшення діяльності з охорони природи, приділяється значна увага санітарним нормам» [12, 29]. Треба зазначити, «що проблема забезпечення санітарного стану республіки мала значну політичну й соціальну значущість.

Так, відбувається формування державних органів, які в тією чи іншою мірою займались питаннями охорони атмосферного повітря від забруднення.»

Однією з перших на базі декрету 1919 р. «Про санітарну охорону житла» в складі Народного Комісаріату «охорони здоров'я РРФСР була організована житлово-санітарна інспекція з широкими повноваженнями по здійсненню житлово-санітарного нагляду і забезпеченню дотримання санітарних норм і правил» [79].

Велике значення для життєдіяльності людини й охорони місця її проживання мала постанова Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1949 р. «Про заходи боротьби з забрудненням атмосферного повітря та про поліпшення санітарно-гігієнічних умов населених місць» [41]. Крім цього, передбачалась розробка перспективних планів заходів стосовно організації боротьби із забрудненням повітря, ґрунту й водоймищ.

2.2. Правовий механізм реалізації екологічного обов'язку громадян

Механізм правового регулювання являється однією із центральних категорій у правознавстві, «що носить складний, комплексний, характер. Вона акумулює в собі цілу низку інших правових явищ: норми права, правові відносини, суб'єктивні права і обов'язки, юридичні факти, правозастосовні та правотлумачні акти тощо, які знаходяться між собою в тісному взаємозв'язку і взаємодії. Під механізмом правового регулювання розуміється система правових засобів, спрямованих на упорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин з метою реалізації інтересів суспільства, держави і громадян за допомогою певних методів офіційної (публічної) влади. Важливу роль в механізмі правового регулювання відіграють юридичні обов'язки, без яких цей механізм не зміг би працювати».

Як зазначив Мініахметов Р. Г., «звернення до структурного змісту правової системи суспільства і механізму взаємодії її елементів дозволяє по-

новому поглянути на багато дискусійних моментів науки» [75, 55]. Одним із таких моментів в науках екологічного права є питання стосовно механізму реалізації екологічних обов'язків громадян.

Воєводін Л. Д. наголосив, що «для реалізації прав, свобод, обов'язків потрібен специфічний механізм, здатний забезпечити перехід від встановлених у нормі прав і обов'язків до результату їх реалізації». Даний перехід, так званий «зазор» межі зазначеними функціями правової норми, має забезпечити трансформацію і від першої функції правової норми і до наступної [16, 57].

Близьким щодо наведених є визначення еколого-правового механізму, яке запропоноване Петровим В. В., а саме в якості системи юридичних норм й правовідносин, із допомогою яких «держава забезпечує виконання еколого-правових приписів» [81].

На думку Тагієва С. Р., механізм реалізації екологічних обов'язків – це визначені в законодавстві умови, вимоги, способи щодо застосування правових екологічних обов'язків й гарантії цього застосування.

До них в першу чергу належать:

- 1) особливості господарської й іншої діяльності, що впливає на стан довкілля;
- 2) типаж природного об'єкту, який використовується та потребує відтворення;
- 3) зв'язок екологічних обов'язків з здійсненням функцій державного управління в відповідній сфері [98].

У спеціальній літературі досить ґрунтовно досліджується загальнотеоретичне розуміння стадій й форм реалізації правових норм.

Традиційно у числі останніх виділяють: виконання та дотримання. Особлива форма реалізації – це застосування. Воєводін Л. Д. стверджує, що здійснення громадяном своїх конституційних обов'язків і є процес, який притаманний й екологічним обов'язкам, у якому присутні декілька стадій:

- 1) здатність виконувати покладені в Конституції та й чинному екологічному законодавстві обов'язки;
- 2) здатність дотримуватись добровільно правових заборон;
- 3) добросовісно своїми активними діями виконувати обов'язки [16, 227].

Це є реалізація зобов'язальних норм, але обов'язки закріплюються не лише в нормативно-правових актах, а також в договорах й індивідуальних актах.

Подекуди, проте, виникають такі ситуації, при яких суб'єктивні права й юридичні обов'язки не можна реалізувати без додаткового «втручання», що отримує назву правозастосування. У юридичній учбовій [100] літературі сформовано таке уявлення, які саме ці ситуації:

1) коли «передбачені юридичними нормами обов'язки у конкретних осіб можуть бути ними реалізовані тільки після винесення індивідуально-владного рішення уповноваженого органу. Як з цього приводу вказують окремі вчені, правова норма сама собою далеко не завжди приводить до результату, заради досягнення якого вона створена. Для досягнення того результату потрібна також діяльність уповноважених суб'єктів, що полягає у виданні актів застосування норм права і виступає другим етапом регулювання. Отже, в окремих (але непоодиноких) випадках мета правового регулювання досягається лише за наявності як нормативного акта, так і акта, що поширює загальні приписи на конкретні життєві ситуації... Така потреба зумовлюється абстрактним характером правової норми та, водночас, конкретним характером життєвої ситуації, що в ній опиняються керівний і керований суб'єкти. Адже відомо, що норма права реалізується в суспільних відносинах лише за умов, зазначених в її гіпотезі, що теж, як правило, мають загальний характер.

Законодавець зазвичай не використовує абсолютно визначених гіпотез, які б містили вичерпний перелік конкретних ситуацій, розрахованих на застосування норми. Найчастіше гіпотези мають відносно-визначений

характер, що надає компетентному суб'єктові право оцінки ситуації й зіставлення її з умовами, зазначеними в гіпотезі, а в разі їх збігу – й право довести до відома керованого об'єкта конкретизований припис про оптимально-належну поведінку в цій ситуації через визначення його суб'єктивних прав і обов'язків... у чому й полягає індивідуальне регулювання як таке» [25, 23].

Обов'язок допустити представників вповноважених органів для проведення перевірки виникає лише після винесення такого застосовного акту як наказ щодо перевірки. Також правозастосовною є діяльність з надання дозволів, в тому числі ліцензій, на здійснення певних видів діяльності.

Процедура надання дозвільних документів регламентується Законом України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» від 06.09.2005 № 2806-IV [30], особливості стосовно видання ліцензій – у Законі України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р. № 1775-III [31].

На думку Котелевець А. В., «застосування норм екологічного права являє собою владну організуючу діяльність державних і громадських компетентних органів і осіб, а також застосування підприємствами, установами, організаціями і громадянами еколого-правових норм стосовно себе у межах законодавства з метою забезпечення реалізації суб'єктами юридичної справи належних їм прав і обов'язків та гарантованість контролю за процесом правозастосовчої діяльності на всіх його стадіях» [110].

Правовий механізм реалізації екологічних обов'язків має полягати:

а) «у можливості виконати екологічний обов'язок, чітко визначений законодавстві;

б) у встановленні екологічно-правового статусу громадян як носіїв екологічних обов'язків та специфіки їх правосуб'єктності;

в) у закріпленні фактичного складу екологічного правовідношення з чіткою фіксацією умов настання екологічних обов'язків громадян;

г) в заповненні прогалин в екологічному законодавстві, що регулюють зазначені обов'язки;

д) у тлумаченні норм права, що встановлюють екологічні обов'язки;

е) у створенні механізму застосування загальних та спеціальних гарантій реалізації екологічних обов'язків» [87].

Говорячи про механізми реалізації екологічних обов'язків, доцільно зазначити, що його ефективність значною мірою залежить від «готовності учасників екологічних правовідносин добровільно добросовісно виконувати покладені на них обов'язки, що, в свою чергу, залежить від рівня їх екологічної правосвідомості».

Важливо відзначити: стадію зовнішнього забезпечення виконання обов'язків примусовою силою держави передують стадія саморегуляції, для якої властиво формування моделі належної поведінки учасниками правовідносин; а також, виконання обов'язку у силу особистої зацікавленості. Правове регулювання за умови превалювання саморегулювання над застосуванням примусу держави є набагато більш ефективним. І тому важливу роль має відіграти екологічне правове виховання. Воно також є передумовою формування «екологічного громадянства» й прояву правової екологічної активності.

Як підкреслюється у теоретичних дослідженнях, правове виховання створює передумови для переходу від контролю зовнішнього за правомірністю поведінки до саме самоконтролю, що підвищує ефективність такого регулювання, забезпечує стабільність правопорядку та й знижує натиск на правову інфраструктуру [102, 6].

У Верховній Раді України зареєстровано проєкт закону про екологічну освіту. В ньому пропонується визначити екологічну освіту як «безперервний процес виховання, навчання, самоосвіти і розвитку особистості, спрямований на формування норм моральної поведінки людей, їхніх обов'язків і відповідальності стосовно довкілля, а також одержання спеціальних знань і

практичних навичок у справі охорони навколишнього природного середовища, раціонального природокористування та екологічної безпеки».

Маємо погодитись із Анісімовою Г. В., що у умовах сьогодення екологізація освіти є одне із першочергових питань екологічної національної політики, її основний напрям, процес впровадження екологічних ідей, принципів, цінностей, понять, підходів в навчальні дисципліни. «Мета екологізації освіти – трансформація сучасних екологічних ідей і цінностей у всі сфери суспільних відносин, формування екологічної свідомості та грамотності населення, екологічної культури, розуміння власних прав, інтересів та обов'язків.

Формування високої екологічної правової культури як необхідної умови належної реалізації екологічних обов'язків зумовлює необхідність формування відповідних правових знань, правових вмінь, правових навичок у сфері захисту навколишнього природного середовища.

Методологічною основою дослідження екологічних обов'язків також має виступати концепція екологічного громадянства. Поняття екологічного громадянства (environmental (ecological) citizenship) почало використовуватися в політичних документах, наукових джерелах та інституційних кампаніях з початку 90-х р.р. ХХ ст. Однак незважаючи на його широке використання, концепція екологічного громадянства потребує подальшої розробки» [117].

Більшість підходів до розкриття стійкого розвитку, представлених у науковій і спеціалізованій літературі, виходять із того, що раціональна поведінка людини ґрунтується на власній вигоді, власних інтересах, і це має виступати основним орієнтиром при проведенні відповідних реформ у сфері захисту навколишнього природного середовища.

Однак забезпечення стійкого розвитку суспільства не може ґрунтуватися виключно на фіскальних стимулах. Воно вимагає більшого. Виникає необхідність у більш свідомому ставленні громадян до навколишнього природного середовища.

Значення терміну екологічного громадянства є на сьогодні суперечливим, оскільки, як було зазначено, відповідна концепція лише формується. На даному етапі в західній літературі представлено декілька підходів до її розкриття, різноманіття яких проявляється вже на етапі термінологічного позначення відповідної концепції: поряд із терміном екологічного громадянства використовуються також такі поняття як «зелене громадянство», «стійке громадянство», громадянство, відповідальне за навколишнє природне середовище», «екологічне управління».

Така концептуальна різноманітність, яка представляє собою далеко не тільки термінологічну проблему, відображає складність проблеми екологічних обов'язків громадян. Це проявляється у тому числі у протилежних поглядах авторів до вирішення тих чи інших питань: так, наприклад, якщо окремі автори питання стійкого падіння споживання вважають за необхідне вирішувати через звернення до категорії екологічних обов'язків громадян [114], то інші пов'язують його із правом вільно обирати спосіб життя [120].

Серед інших недоліків представленої на сьогодні в літературі концепції екологічного громадянства – приділення низької уваги прикладним аспектам реалізації екологічних обов'язків громадян. Починаючи з 2005 року, концепція екологічного громадянства розглядається у взаємозв'язку із такими поняттями як екологічна модернізація, соціальна економія, стале споживання, етичні інвестиції. Екологічне виховання й екологічний активізм також сприяють більш глибокому розумінню суті екологічного громадянства. У центрі уваги в таких дослідженнях – екологічні права людини, демократичні процедури і їх роль у захисті навколишнього природного середовища, а також екологічні обов'язки громадян, значення яких особливо підкреслюється. Центральне місце в концепції екологічного громадянства, яка в сучасній західній літературі з проблем охорони навколишнього природного середовища відіграє методологічну роль, займає дихотомія

екологічних прав і обов'язків громадян. Їх належна комбінація формує ключову частину концепції.

Узагальнення представлених в літературі підходів дає можливість визначити екологічне громадянство як утвердження в усіх сферах життєдіяльності людини моделі поведінки, яка покладає персональну відповідальність за захист навколишнього природного середовища. Йдеться про відповідний спосіб (стиль) життя [104].

Екологічне громадянство покликано забезпечити належний діалог між публічним і приватним, локальним і глобальним, майбутнім і теперішнім, між дією й мисленням, між правами і обов'язками [76].

Ендрю Добсон – найбільш визнаний розробник концепції екологічного громадянства, особливо з моменту опублікування його роботи «Citizenship and the Environment» (2003). Ця концепція базується на загальновизнаній цінності навколишнього природного середовища. Вона вказує на те, що обов'язки у цій сфері носять позадоговірний характер і не кореспондують взаємним правам. Так, якщо ліберальна концепція відносин громадянина із державою вказує на конструкцію соціального договору, за яким громадяни погоджуються на встановлення влади над собою і в обмін на забезпечення їх прав – на відповідні обмеження і на необхідність підкорюватися державним приписам, то із навколишнім природним середовищем така договірна конструкція не діє: обов'язки людини перед природою носять безумовний характер. Крім того, якщо в усіх інших юридичних конструкціях поняттю юридичного обов'язків завжди відповідає кореспондуюче йому право, то у випадку з екологічними обов'язками ця звична для теорії права модель відсутня. Так, Е. Добсон наголошує на тому, що екологічні обов'язки громадян носять глобальний характер, походять від моральної і політичної відповідальності перед нелюдським природним, співгромадянами і майбутніми поколіннями [65].

Концепція екологічного громадянства вказує також на такі особливості екологічних обов'язків громадян як відсутність їх обумовленості державними

кордонами (в цій частині слід вказати, що йдеться про загальні обов'язки не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу, однак механізм забезпечення їх виконання й деталізація у більш конкретних зобов'язуючих і забороняючих нормах, безумовно, буде залежати від розсуду держави і може відрізнятися в різних національних правопорядках); відсутність поділу на приватну і публічну сферу.

Концепція екологічного громадянства великою мірою базується на визнанні небезпеки, яку надмірне споживання представляє для природи. Громадяни, які не підходять добросовісно й відповідально до виконання своїх екологічних обов'язків, становлять, на думку прихильників цієї концепції, одну із основних причин екологічних проблем людства [45]. Реалізація екологічних обов'язків громадян має представляти собою у першу чергу певне самообмеження, на підставі якого формується відповідний стиль життя, спрямований на мінімізацію негативного впливу людини на навколишнє природне середовище [104].

Водночас, визнаючи цінність концепції екологічного громадянства, слід підкреслити небезпеку її абсолютизації: безумовно, виконання громадянами своїх екологічних обов'язків, добросовісна реалізація яких має тягнути за собою зміну стилю життя в цілому, особливо у випадках, коли повсякденна діяльність має великі екологічні та соціальні наслідки, має важливе значення для вирішення екологічних проблем; але, як справедливо вказує Iris Young, акцент на індивідуальних екологічних обов'язках не повинен вводити в оману й виступати підставою для того, щоб забути про вплив на навколишнє природне середовище, який стає наслідком «складних структурних процесів, що пов'язують людей і інституції в різних соціальних і географічних позиціях». Як наголошує вчений, це призводить до вельми ризикованих тенденцій до деполітизації й приватизації питань захисту навколишнього природного середовища [76].

Роль правового регулювання у впровадженні концепції «екологічного громадянства» зумовлюється тим, що воно створює відповідний соціальний

контекст. Громадяни не є повною мірою вільними у виборі стилю життя й моделі поведінки, вони не можуть діяти повністю за власними уподобаннями.

Їх поведінка спрямовується й контролюється за допомогою правових механізмів. Відповідно, встановлені в джерелах права екологічні обов'язки виконують роль не тільки імперативного способу правового регулювання, забезпеченого на випадок порушення силою державного примусу, але й певного орієнтиру у формуванні уявлення про належну поведінку [65].

Екологічне громадянство означає виконання екологічних обов'язків не тому, що за їх невиконання може бути застосовано штраф, а через розуміння цінності навколишнього природного середовища. Як відомо, приписи нормативно-правових актів закріплюють права суб'єктів суспільних відносин, встановлюють заборони, покладають обов'язки. При цьому роль нормативного акту є переважно інформативно-регулятивною, превентивною.

Як зазначав проф. І. О. Ільїн, у справі обмеження людських пристрастей право задовольняється тим, що встановлює порядок у зовнішніх вчинках, надаючи кожному можливість дізнатися, шляхом ознайомлення та вивчення правових норм, сутність та риси правового порядку [43, 96]. Здійснювати ті вчинки, які правом передбачені, та не вчиняти тих дій, що правом заборонені, людей підштовхує перш за все просте усвідомлення того, що так встановлено правовою нормою. Коли рівень правосвідомості суб'єкта правовідносин достатньо високий, останній визнає необхідність підкорюватися правовим вимогам, результатом чого є добровільне виконання його приписів, безпосередня реалізація правових норм [105, 86].

Використання державного примусу для забезпечення виконання екологічних обов'язків є важливим і необхідним інструментом гарантування екологічної стійкості. Однак державний примус може бути спрямовано тільки на зовнішню сторону поведінки, він не створює належної мотивації, а тому його ефект є набагато більш низьким, аніж в умовах, коли виконання екологічних обов'язків громадян є їх внутрішнім прагненням.

Ідея екологічного громадянства, на відміну від ліберальної теорії, зосереджує свою увагу не на правах, а на обов'язках. Вона пояснює, що джерелом обов'язковості відповідних вимог є розуміння того, що ми впливаємо на життя інших, які живуть нині і які житимуть у майбутньому.

Концепція екологічного громадянства вказує на те, що права й обов'язки не обов'язково повинні бути симетричними, кореспондуючими один одному. У правовій науці статус доктринального отримало положення, відповідно до якого праву однієї особи обов'язково має відповідати обов'язок іншої особи (фізичної або юридичної, або це може бути держава). Концепція екологічного громадянства вказує на те, що це твердження є справедливим, але доповнює його тезою, відповідно до якої у зворотній ситуації – коли наявний певний обов'язок – зовсім не обов'язково має існувати кореспондуюче право, тобто такому обов'язку не завжди буде відповідати чиєсь право [104].

В основі концепції екологічного громадянства – визнання безумовної цінності навколишнього природного середовища, що зумовлює покладення на громадян відповідних екологічних обов'язків. Йдеться як про матеріальну цінність (природні ресурси використовуються у господарській діяльності людини; мають рекреаційну цінність, яка раніше відносилась до нематеріальних цінностей, але останнім часом, у зв'язку з масовим розвитком індустрії туризму, і значною чітко визначеною економічною вигодою, рекреаційну цінність відносять до матеріальних цінностей) і нематеріальну (історико-культурну, наукову, виховну, патріотичну, політичну, естетичну, етичну, символічну тощо).

Висновок до розділу 2

1. Періодизація розвитку правового регулювання екологічних обов'язків включає в себе: перший етап – правове регулювання часів

Київської Русі (звичаєве право і «Руська правда» як основні джерела права цього періоду не проводили чіткого розмежування між правами і обов'язками, останні виводились опосередковано із закріплених заборон); другий етап – правове регулювання на українських землях з моменту припинення існування Київської Русі і до 1917 р. (основні екологічні обов'язки, які непрямо було встановлено, мали за мету забезпечення захисту права власності – держави в цілому, цареві родини, окремих станів – на природні ресурси, що становили економічний і воєнний інтерес), третій етап – з 1917 р. по 1960 р. (правове регулювання набувало більш чіткої екологічної спрямованості, однак регулювання, у тому числі встановлення екологічних обов'язків, носило сегментарний характер, спрямовувалось на захист окремих природних ресурсів – земля, ліс тощо, не було комплексним), четвертий етап – з 1960 р. по 1991 р. (створюються законодавчі засади функціонування єдиного механізму правової охорони навколишнього природного середовища, важливим елементом якого є екологічні обов'язки громадян); п'ятий етап – з 1991 р. і по сьогодні (сучасний етап розвитку правового регулювання у сфері встановлення екологічних обов'язків).

2. Правовий механізм реалізації екологічних обов'язків – це визначені у законодавстві умови, способи, вимоги щодо практичного застосування правових екологічних обов'язків та гарантії такого застосування. Оскільки зазначені умови, способи, вимоги у законодавстві визначаються із врахуванням різних факторів, які впливають на характеристики механізму реалізації тих чи інших екологічних обов'язків, то є необхідність їх назвати.

До них, у першу чергу належать: 1) особливості господарської та іншої діяльності, яка впливає на стан довкілля; 2) тип природного об'єкта, який використовується й потребує охорони й відтворення; 3) зв'язок екологічних обов'язків із здійсненням певних функцій державного управління у відповідній сфері

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН

Одна з найбільш глобальних проблем сучасності – ефективний захист навколишнього природного середовища.

У системі факторів, що забезпечують гармонійне поєднання інтересів охорони навколишнього природного середовища і сталого розвитку суспільства, міжнародне право посідає особливе місце [66, 8]. Важливу роль у регулюванні відносин у сфері довкілля відіграють джерела міжнародного права, зокрема, міжнародні договори.

Слід зазначити, що міжнародні стандарти прав людини, закріплені у міжнародних договорах, ратифікованих Україною, виступають обов'язковим джерелом права, тобто на їх підставі може здійснюватися врегулювання

суспільних відносин всередині країни, вони можуть виступати безпосередньою основою вирішення справи. Положення міжнародних договорів не тільки мають використовуватися для додаткової аргументації правової позиції у справі, але й наділені пріоритетом перед національним законодавством у разі колізії. Крім того, праволюдний підхід (human rights approach) вимагає того, щоб відповідні положення виступали головним орієнтиром в роботі судових і правоохоронних органів, незалежно від того, чи ратифіковано той чи інший конкретний документ. Іншими словами, агенти держави не повинні використовувати відсутність ратифікації або посилення на абстрактність положень міжнародних документів чи їх суперечність внутрішньому законодавству як підставу для того, щоб не прагнути до максимального втілення міжнародних і регіональних стандартів захисту прав людини, у тому числі права на безпечне навколишнє природне середовище, у своїй повсякденній діяльності. Єдиний виняток – випадки, коли така реалізація можлива лише після того, як відповідні кроки будуть вчинені законодавцем (наприклад, криміналізація окремих видів діянь, що наносять значну шкоду навколишньому природному середовищу). Однак коло таких випадків є обмеженим.

Декларація про державний суверенітет України проголошує, що «Україна визнає... пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» (ч. 3 ст. X).

На конституційному рівні також передбачено, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» (ст. 9 Конституції України).

Більш докладно статус міжнародних угод визначено у ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV [32], яка, зокрема, вказує: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті,

що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

З наведеного вбачається, що норми чинних міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і мають більшу юридичну силу щодо всіх інших актів українського законодавства. Цей принцип підтверджується також ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. (до якої приєдналася й Україна): «Учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору» [94, 214]. Наведений принцип відображено також у процесуальному законодавстві України (ст. 9 КПК України, ст. 8 ЦПК України, ст.ст. 5, 9 КАСУ, ст. 4 ГПК України).

Отже, положення міжнародних і регіональних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, виступають обов'язковим джерелом права в Україні (сторони спору можуть посилатися на них безпосередньо для відстоювання своїх прав, правозастосовні органи, у першу чергу суди, мають звертатися до їх тексту для аргументації своєї позиції у справі). Крім того, у разі виявлення колізії між актом національного законодавства і положенням ратифікованого договору, пріоритет має бути надано останньому.

В цілому слід зазначити, що людство усвідомило взаємозв'язок між реалізацією прав людини та станом довкілля лише після виникнення серйозних екологічних проблем, що стало поштовхом до вироблення концепції екологічних обов'язків. Уперше такий взаємозв'язок було визнано на Стокгольмській конференції з оточуючого людину навколишнього природного середовища. У преамбулі Стокгольмської декларації зазначено, що як природне, так і створене людиною навколишнє середовище мають вирішальне значення для добробуту та реалізації основних прав людини, в тому числі її права на життя. Перший принцип Стокгольмської декларації проголосив право кожної людини на свободу, рівність і сприятливі умови

життя у довкіллі. По суті, у цьому документі зафіксовано право людини на сприятливе навколишнє середовище, яке нині є одним із фундаментальних прав людини й одним із принципів міжнародного права навколишнього середовища.

Стокгольмська декларація [95] справила великий вплив на розвиток екологічних прав і обов'язків людини як у міжнародному, так і в національному праві.

Майже усі конституції держав, прийняті або переглянуті після 1972 р., закріплюють право людини на сприятливе навколишнє середовище. Так, у ст. 50 Конституції України наголошено, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, що непрямо вказує на екологічний обов'язок відшкодовувати нанесену навколишньому природному середовищу шкоду.

Стокгольмська конференція дала поштовх численним дослідженням. З 1972 р. було прийнято кілька важливих міжнародно-правових документів, у яких відображено питання, пов'язані з екологічними правами і обов'язками людини.

Особливої уваги заслуговує Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. (Декларація Ріо) [24], яка закріпила принцип сталого розвитку. Зазначений документ було прийнято через 20 років після проведення Стокгольмської конференції. Він, з одного боку, мав розвинути положення Стокгольмської декларації, а з іншого – відобразити новий підхід до охорони навколишнього середовища загалом та екологічних прав і обов'язків людини зокрема. Принцип 1 Декларації Ріо проголошує, що людина є центральною ланкою в діяльності із забезпечення сталого розвитку. Відповідно до нього усі люди мають право жити в доброму здоров'ї та плідно працювати в гармонії з природою. Іншими словами, кожна людина має право на навколишнє середовище, сприятливе для її життя, здоров'я і добробуту. У Декларації Ріо (ст. 4) це право тісно пов'язано зі

сталим розвитком, невід'ємною частиною досягнення якого є охорона навколишнього середовища[86].

Також важливу роль відіграє Оргуська конвенція [80], яку було підписано у 1998 р. після десяти раундів переговорів за участю урядів країн та коаліції екологічних громадських організацій представниками сорока європейських країн в Оргусі (Данія). Оргуська конвенція є найповнішою розробкою принципу 10 Декларації Ріо. В Оргуській конвенції, стороною якої є Україна, визнано, що адекватна охорона довкілля важлива для добробуту людини, дотримання основних прав людини, у тому числі саме право на життя. Кожна людина має право жити в довкіллі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, а також зобов'язана як індивідуально, так і спільно з іншими людьми захищати і покращувати довкілля на благо нинішнього та майбутніх поколінь. Для забезпечення можливості відстоювати це право та виконувати цей обов'язок, громадськість повинна мати доступ до інформації, право брати участь у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, які стосуються довкілля. Дієві судочинні механізми мають бути доступними для громадськості з метою забезпечення захисту її інтересів і дотримання законності, зокрема питань, що стосуються довкілля [27].

У сфері захисту навколишнього природного середовища в аспекті екологічних обов'язків громадян особливий інтерес представляють такі універсальні та регіональні міжнародні договори:

1) Конвенція ООН про охорону біологічного різноманіття [53] та протоколи до неї (Картахенський протокол про біобезпеку та Нагойський протокол про регулювання доступу до генетичних ресурсів та спільне використання на справедливій і рівній основі вигод від їх застосування).

Конвенція ратифікована Законом України від 29.11.1994 р. № 257/94-ВР [37]. Приписи названої Конвенції адресовані Державам-учасницям (цим зумовлено той факт, що в рішеннях українських судів немає жодного посилання на Конвенцію; зазначимо, що вона дійсно не має прямої дії, оскільки встановлює моделі дій для держави, а не для учасників відповідних

суспільних відносин, однак для додаткової аргументації позиції суду і для більшої переконливості судового рішення відповідні посилання можуть використовуватися), але фактично вказують на те, що держава для реалізації покладених на неї Конвенцією зобов'язань може встановлювати екологічні обов'язки, спрямовані на забезпечення: раціонального використання охоронних територій або територій, на яких необхідно приймати спеціальні заходи для збереження біологічного різноманіття; раціонального використання біологічних ресурсів, які мають важливе значення для збереження біологічного різноманіття в охоронних територіях або за їх межами, для забезпечення їх збереження і сталого використання; захисту екосистеми, природних місць мешкання і збереження життєздатних популяцій видів у природних умовах; реабілітації і відновлення деградованих екосистем і відновлення видів, які є під загрозою, зокрема, шляхом розробки і здійснення планів та інших стратегій раціонального використання; охорони видів і популяцій, які знаходяться під загрозою; відновлення і реабілітації видів, які перебувають під загрозою, і для їх реінтродукції у місцях їх природного мешкання при наявності відповідних умов;

2) Конвенція ООН про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція) [51]. Україна приєдналася до цієї Конвенції у 1999 р. (див. Закон України «Про приєднання України до Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин» від 19.03.1999 р. № 535-XIV [35]). Як і Конвенція про охорону біологічного різноманіття, Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин не має прямої дії (вона не встановлює безпосередньо моделі належної поведінки для учасників відповідних відносин всередині держави, оскільки адресована самим Державам-учасницям), але так само непрямо вказує на те, які екологічні обов'язки має встановлювати держава всередині країни для того, щоб забезпечити реалізацію Конвенції. Це, зокрема, екологічні обов'язки, спрямовані на: збереження і, якщо це можливо і доцільно, відновлення середовища існування, які важливі для запобігання зникненню відповідних видів;

відвернення, усунення, компенсацію або, наскільки це можливо і доцільно, зменшення негативних наслідків дій або перешкод (доведення їх до мінімуму), які значно утруднюють міграцію диких видів тварин або перешкоджають їм; у міру можливості і там, де це доцільно, на відвернення, зменшення або регулювання впливу факторів, які загрожують або можуть загрожувати цим видам, включаючи суворе регулювання інтродукції або ж регулювання чи знищення вже інтродукованих екзотичних видів; дотримання заборони добування тварин встановлених видів. Винятки допустимі лише у випадках, коли: а) добування проводиться в наукових цілях; б) добування здійснюється з метою сприяння відтворенню або виживанню виду, який знаходиться під загрозою зникнення; с) добування здійснюється з метою задоволення потреб традиційних користувачів такого виду; або д) цього потребують надзвичайні обставини; за умови, що такі винятки точні за своїм змістом, обмежені територіально і в часі. Таке добування не повинне мати негативних наслідків для цього виду;

3) Конвенція ООН про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES) [52]. Україна приєдналася до цієї Конвенції у 1999 р. (див. Закон України «Про приєднання України до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення» від 14.05.1999 № 662-XIV [36]). Містить конкретні екологічні обов'язки, зокрема, здійснювати експорт будь-якого зразка виду, що занесений до Додатка I Конвенції, тільки за умови попередньої видачі та пред'явлення дозволу на експорт; здійснювати імпорт будь-якого зразка виду, занесеного до Додатка I Конвенції, тільки за умови попередньої видачі та пред'явлення дозволу на імпорт та / або дозволу на експорт, або сертифікату на реекспорт.

Конвенція застосовується судами України, зокрема, при розгляді справ про порушення вимог щодо порядку ввезення в Україну або вивезення з території України диких тварин (див., наприклад, постанову Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 30.03.2012 р. у справі №

3/1005/1369/2012р. [82], постанову Куп'янського міськрайонного суду Харківської області від 21.06.2016 р. у справі № 628/1656/16-п [83], ухвалу апеляційного суду Черкаської області від 04.09.2014 р. у справі № 22-ц/793/2241/14 [107] тощо; усього станом на 1 листопада 2016 р. 29 судових актів містять посилання на Конвенцію).

4) Конвенція Ради Європи про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) [54]; Україна приєдналася до Конвенції у 1996 р. (див. Закон України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» від 29.10.1996 р. № 436/96-ВР [34]).

Суди України в обмежених випадках, але звертаються до Конвенції. Особливий інтерес становить справа, де суд дійшов висновку про невідповідність законодавства України (підзаконного акта) Конвенції і зобов'язав привести правове регулювання відповідної сфери відносин у відповідність із вимогами Конвенції. Предметом судового розгляду в цій справі стала бездіяльність Державного комітету лісового господарства України, як суб'єкта владних повноважень, яка полягала у невнесенні змін та доповнень до підзаконних нормативно-правових актів, оскаржувані положення яких не відповідали ратифікованому міжнародному договору в сфері захисту тварин від жорстокого поводження та зобов'язання привести оскаржувані положення наказів у відповідність до міжнародного права. Суд звернув увагу, що відповідно до статті 1 Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі цілі цієї Конвенції полягають у збереженні дикої флори та фауни в їх природних середовищах існування, особливо тих видів і середовищ існування, збереження яких потребує співробітництва декількох держав, а також сприяння такому співробітництву. Статтею 2 Конвенції передбачено, що договірні сторони вживають необхідних заходів для збереження популяцій дикої флори та фауни або їх адаптації на рівні, який відповідає, зокрема, екологічним,

науковим та культурним вимогам, враховуючи при цьому економічні та рекреаційні вимоги, а також потреби підвидів, різновидів чи форм, що перебувають під загрозою в певній місцевості. Згідно з статтею 6 Конвенції кожна з Договірних сторін вживає відповідних і необхідних законодавчих та адміністративних заходів для забезпечення особливої охорони видів дикої фауни, вказаних у Додатку II. У відношенні до цих видів, зокрема, забороняється: а) всі форми навмисного відлову та утримання і навмисного вбивства; б) навмисні збитки місцям виведення потомства, відпочинку чи їх знищення; с) навмисне порушення спокою дикої фауни, особливо у період виведення і вирощування потомства та зимової сплячки, тою мірою, в якій це порушення має істотне значення щодо цілей даної Конвенції; д) навмисне знищення або вилучення яєць з середовищ існування диких тварин чи зберігання цих яєць, навіть якщо вони порожні; е) володіння цими тваринами чи торгівля ними, живими чи мертвими, включаючи чучела тварин і будь-яку частину чи похідні від них, які можна визначити, в тих випадках, коли це допомагає ефективності виконання положень даної статті. Статтею 8 Конвенції визначено, що стосовно відлову чи вбивства видів дикої фауни, вказаних в Додатку III і у випадках, коли у відповідності до статті 9 до видів, вказаних в Додатку II, застосовуються виключення, Договірні сторони забороняють використання таких невибіркових засобів відлову чи вбивства та використання будь-яких засобів, які здатні призвести до зникнення з певної території або завдати значного клопоту популяціям окремого виду, зокрема, засобів, вказаних в Додатку IV. Кожна з Договірних сторін може встановити виключення з положень статей 4, 5, 6, 7 і з заборони на використання засобів, згаданих у ст. 8, при відсутності будь-якого іншого задовільного рішення й за умови, що таке виключення не буде спричиняти шкоди виживанню відповідних популяцій: - для охорони флори та фауни; для попередження нанесення серйозних збитків посівам, худобі, лісам, рибальству, водним ресурсам та іншим формам власності; в інтересах суспільної охорони здоров'я та гігієни, збереження якості повітря та в інших

важливих суспільних інтересах; з метою наукових досліджень та освіти, відтворення популяцій, відновлення видів та необхідного вирощування; дозволити в умовах суворого контролю на відбірковій основі та в обмеженій кількості вилов, утримання, добування, зберігання та інші розумні способи експлуатації деяких видів диких тварин та рослин у невеликих кількостях (частина 1 статті 9 Конвенції). До Додатку II до Конвенції «Види фауни, що підлягають особливій охороні» (хребетні, ссавці) включено *Canis lupus* (переклад з лат. – «вовк, сірий вовк, звичайний вовк»). Водночас, суд звернув увагу на те, що Конвенцію ратифіковано з наступними застереженнями: в Україні допускається в обмеженій кількості в умовах відповідного контролю щодо таких видів тварин, перелічених у додатку II до Конвенції, вибіркоче регулювання чисельності вовка (*Canis lupus*) та ведмедя бурого (*Ursus arctos*) з метою запобігання негативному впливу їх на популяції інших видів, серйозній шкоді худобі та іншим об'єктам власності; добування дупеля (*Gallinago media*) в зв'язку з достатньо великою чисельністю та розповсюдженістю. На підставі викладеного суд констатував, що в Україні передбачено можливість вибіркового регулювання чисельності вовка (в обмеженій кількості та в умовах відповідного контролю). Водночас, пунктом 1 Наказу № 121, який є підзаконним нормативно-правовим актом, передбачено створення начальниками обласних управлінь лісового господарства, генеральними директорами державних лісогосподарських об'єднань в областях постійно діючих бригад мисливців по відстрілу і відлову хижих та шкідливих тварин, в першу чергу вовків та бродячих собак, забезпечивши їх набоями, організувавши відповідну підготовку мисливців для виконання цієї роботи.

Проаналізувавши зміст пункту 1 оскаржуваного наказу «Про заходи щодо відстрілу і відлову хижих та шкідливих тварин» № 121 від 16.12.97 р. [77] (наказ втратив чинність на підставі Наказу Міністерства аграрної політики та продовольства № 143 11.04.2016 р. 78)], суд дійшов таких висновків. Чинне законодавство України не містить визначення поняття

«вибіркове регулювання». У Великому тлумачному словнику української мови міститься наступне визначення вказаного поняття: «вибірковий» – несуцільний, частковий; який вибирається (Великий тлумачний словник сучасної української мови, Київ, Ірпінь, ВТФ «Перун», 2004 р., с. 86).

Відтак під «вибірковим регулюванням чисельності вовка» суд запропонував розуміти регулювання чисельності (в т. ч. відстріл) вовків, яке допускається в обмеженій кількості, у визначений період часу, за умов відповідного контролю та щодо визначеної кількості й групи (виду) даного виду ссавців. Пунктом 1 Наказу № 121 передбачено створення постійно діючих бригад по відстрілу вовка Використання словосполучення «постійно діючий» означає здійснення відповідними суб'єктами віднесеної до їх компетенції діяльності на постійній основі, без встановлення певних винятків (періодів, інших умов). Передбачене пунктом 1 Наказу № 121 створення постійно діючих бригад мисливців по відстрілу і відлову хижих та шкідливих тварин виключає можливість здійснення вибіркового регулювання чисельності вовків, оскільки передбачає постійну (а не періодичну та за встановлених умов) діяльність бригад мисливців. До Додатку I до Конвенції 1973 року включено «*canis lupus*»(вовк). Таким чином, враховуючи зміст Додатку I до Конвенції 1973 року, суд звернув увагу на те, що відповідно до вказаної Конвенції, вовк є видом, що знаходиться під загрозою зникнення, торгівля якими спричинює чи може спричинити на його існування негативний вплив. Торгівля зразками вовка має бути особливо суворо регульована з тією метою, щоб не ставити надалі під загрозу його виживання, й має бути дозволена лише у виняткових випадках. Відповідно, суд констатував, що оскаржуваний наказ в ієрархії нормативно-правових актів займає нижче місце, аніж Конвенція 1979 року і Конвенція 1973 року (які є частиною національного законодавства України), а тому його положення не повинні суперечити вимогам вказаного закону та конвенцій. Встановивши невідповідність підзаконного нормативно-правового акту закону чи ратифікованому міжнародному законодавству, відповідний суб'єкт

правотворчості, в силу наданих йому законодавством повноважень та встановлених Конституцією України принципів правотворчості, зобов'язаний привести положення підзаконного акту у відповідність до положень актів, які мають вищу юридичну силу (див. постанову Окружного адміністративного суду м. Києва від 11.01.2010 р. у справі № 3/346 [84]). На жаль, судові рішення так і не було виконано. У 2016 р. наказ скасовано повністю;

5) Конвенція ООН про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція) [50]. Відповідно до Закону України від 29.10.1996 р. № 437/96-ВР [40] Україну було визнано правонаступницею Союзу РСР щодо участі в цій Конвенції, яка була ратифікована Верховною Радою СРСР 26 грудня 1975 року.

Конвенція двічі застосовувалася судами України (див. рішення Господарського суду Запорізької області від 08.07.2015 р. у справі № 908/1586/15-г [90], постанову Херсонського окружного адміністративного суду від 15.09.2009 р. у справі № 2-а-12429/09/2170 [85]).

Окрім міжнародних актів, які мають безпосередню юридичну дію на території держави, інтерес з точки зору порівняльно-правового дослідження представляє вивчення положень національних конституцій щодо екологічних обов'язків громадян, які мають важливе значення для врегулювання відносин людини, суспільства, держави і навколишнього природного середовища.

Такий аналіз може бути використано у роботі Конституційної комісії при підготовці проекту нового розділу Конституції України про права і обов'язки громадян [88].

Перш за все зазначимо, що у конституціях першої половини ХХ століття зрідка можна зустріти лише досить скупі положення про загальні принципи використання природних ресурсів – землі, її надр, вод, лісів, тваринного світу, атмосферного повітря, або ж така «екологічна» складова в конституціях того або більш раннього періоду відсутня взагалі. В кінці ХХ

століття в зв'язку із наступом екологічної кризи в основні закони країн Європи вносяться не тільки положення про раціональне споживання і заощадження природних благ як умови життя людини, але і доповнення про права людини на навколишнє середовище, її екологічні обов'язки, заходи держави щодо оздоровлення природи, перш за все з метою охорони здоров'я людей [8; 10].

Конституції європейських країн сприйняли і ввели природоохоронні норми, перш за все, через європейські концепції прав і свобод людини і громадянина, проголошуючи в останній третині ХХ століття відповідні екологічні права громадян, віднісши їх до так званих «прав другого покоління». Наступним етапом стало включення до конституційних текстів положень щодо екологічних обов'язків громадян. Перш за все, йдеться про обов'язки, які супроводжують екологічні права. У текстах конституцій можна побачити такі формулювання: у конституціях Азербайджану (ст. 78), Білорусі (ст. 55), Болгарії (ст. 55), Іспанії (ст. 45), Казахстану (ст. 38), Македонії (ст. 43), Португалії (ст. 66), Словаччини (ст. 44), Словенії (ст. 73), Фінляндії (ст. 375), Югославії (ст. 52) передбачено обов'язки кожного зберігати природу і навколишнє природне середовище, дбайливо ставитися до природних багатств; у Словаччині ніхто не має права понад норми, встановлені законом, створювати загрозу або завдавати шкоду навколишньому природному середовищу і природним ресурсам; в Естонії кожен зобов'язаний відшкодувати завдану ним навколишньому природному середовищу шкоду. У Литві законом забороняється виснажувати землю, її надра, води, забруднювати води та повітря, чинити радіаційний вплив на навколишнє природне середовище, а також збіднювати рослинний і тваринний світ.

Однак в більшості європейських країн основні повноваження щодо збереження природних ресурсів, щодо забезпечення екологічних прав громадян передбачено за державою, і в ряді випадків вони докладно конкретизуються. У ряді країн значення природних благ піднята до рівня

преамбул основних законів і носить досить загальний, але концептуальний характер. Так, за Конституцією Чехії 1992 року громадяни ... сповнені рішучості спільно берегти і розвивати отримане у спадок природне і культурне, матеріальне і духовне багатство ... Ще раніше, у 1991 році, приймаючи Хартію основних прав і свобод, Чеська і Словацька національні ради «усвідомлювали свою частку відповідальності перед майбутніми поколіннями за долі життя на Землі ...».

До вищих цінностей конституційного ладу Республіки Хорватія віднесені свобода, рівність, національна рівноправність, миротворчість, соціальна справедливість, повага до прав людини, недоторканність власності, охорона природи і навколишнього природного середовища, верховенство права і демократична багатопартійна система. У Хорватії громадяни, державні, громадські та господарські органи і об'єднання повинні в межах своїх повноважень проявляти особливу турботу про захист здоров'я людей природи і навколишнього природного середовища.

У Словенії законом встановлюються умови використання природних багатств. Держава піклується про охорону навколишнього природного середовища; в цих цілях законом встановлюються умови та порядок здійснення господарської та іншої діяльності. Тварини захищені законом від катувань. Держава і місцеві спільноти опікуються збереженням природної і культурної спадщини.

З метою доцільного використання земель встановлюються особливі умови їх експлуатації; законом встановлюється особливий захист сільсько-господарських угідь.

У Фінляндії влада повинна сприяти забезпеченню здорового довкілля та забезпечувати право кожного впливати на прийняття рішень з питань, які стосуються його власного життєвого середовища.

Республіка Казахстан має на меті охорону навколишнього природного середовища, сприятливого для життя і здоров'я людини. Литовська Республіка піклується про охорону природного середовища, тваринного і

рослинного світу, окремих природних об'єктів і особливо цінних місцевостей, здійснює нагляд з метою дбайливого використання, а також відновлення та примноження природних ресурсів.

Чехія піклується про дбайливе використання природних ресурсів і охорону природних багатств. Республіка Сан-Марино охороняє історичне і художнє надбання і навколишнє природне середовище.

У Польщі органи державної влади проводять політику, що забезпечує нинішньому і майбутнім поколінням екологічну безпеку; охорона навколишнього природного середовища є обов'язком органів державної влади, і органи державної влади підтримують дії громадян, спрямовані на охорону і поліпшення стану навколишнього середовища.

Словаччина дбає про економне використання природних ресурсів, про екологічну рівновагу і про дієву турботу про навколишнє природне середовище і забезпечує охорону певних видів дикорослих рослин і диких тварин.

Державні органи Королівства Нідерланди повинні дбати про збереження населення, захисту і поліпшення навколишнього природного середовища. Важлива роль з огляду на географічне розташування тут надається водокористуванню та охороні вод. Тому нормотворчі та інші повноваження органів водного контролю, питання забезпечення доступу громадськості до їх засідань встановлюються Актом парламенту. Їм також встановлюється порядок здійснення контролю за діяльністю органів водного контролю з боку провінцій.

Республіка Болгарія забезпечує охорону і відтворення навколишнього природного середовища, підтримку живої природи та її різноманітності й розумне використання природних багатств і ресурсів країни. У Білорусі держава здійснює контроль за раціональним використанням природних ресурсів з метою захисту і поліпшення умов життя, а також охорони і відновлення навколишнього середовища. У Туреччині держава гарантує збереження історичного, культурного і природного багатства і цінностей і

вживає необхідних для цього заходів. В Іспанії органи влади стежать за раціональним використанням всіх природних ресурсів з метою збереження і поліпшення якості життя, а також охорони і відновлення навколишнього середовища, спираючись при цьому на необхідну колективну солідарність.

Югославія піклується про здорове довкілля і з цією метою визначає умови і порядок здійснення господарської та іншої діяльності.

Державні органи Норвегії приймають більш детальні постанови для виконання конституційних положень про право кожного на навколишнє природне середовище і на отримання відомостей про стан природного середовища. У Польщі органи державної влади зобов'язані боротися з епідемічними захворюваннями і попереджати негативні для здоров'я наслідки деградації навколишнього природного середовища.

Як бачимо, участь держави в охороні навколишнього природного середовища регламентується з різним ступенем деталізації і гарантованості передбачених екологічних прав громадян.

Узагальнення конституційних текстів з точки зору закріплення в них екологічних обов'язків громадян дозволяє виділити такі моделі:

1) Загальна констатація, що охорона навколишнього природного середовища є обов'язком кожного, без деталізації вказаного обов'язку, поряд із доволі детальним викладенням екологічних прав. Так, наприклад, Конституція Азербайджанської республіки, 1995 р. [57], передбачає право кожного жити в умовах здорового навколишнього природного середовища; кожен має право на збір інформації про справжній стан навколишнього природного середовища і на відшкодування шкоди, заподіяної його здоров'ю і майну екологічним правопорушенням; ніхто не може становити загрозу або завдавати шкоду навколишньому природному середовищу, природним ресурсам у межах, установлених законом (ст. 39); поряд із цим ст. 78 вказує: охорона навколишнього природного середовища є обов'язком кожного.) [119]. Ще більш вузьке формулювання – в Конституції Республіки Болгарія [56], відповідно до ст. 61 якої громадяни зобов'язані сприяти державі й

суспільству у випадку природного чи іншого лиха за умов і в порядку, який визначено законом. В Конституції Республіки Чад, 1996, передбачено, що кожен громадянин зобов'язаний поважати і захищати навколишнє природне середовище ст. 56.

Такий підхід часто супроводжується явним акцентом на роль держави у забезпеченні охорони навколишнього природного середовища. Так, в Конституції Камеруна [62] передбачено у преамбулі, що кожна людина має право на чисте довкілля. Захист навколишнього середовища є обов'язком кожної людини. Держава піклується про захист навколишнього середовища.

Конституція Литовської республіки, 1992 [59] передбачає, що держава і кожна особа зобов'язані охороняти навколишнє природне середовище від шкідливого впливу (ст. 53), держава дбає про охорону навколишнього природного середовища, тваринного і рослинного світу, окремих природних об'єктів і особливо цінних місцевостей, здійснює нагляд з метою дбайливого використання, а також відновлення та примноження природних ресурсів.

Законом забороняється виснажувати землю, її надра, води, забруднювати води та повітря, чинити радіаційний вплив на навколишнє середовище, а також збіднювати рослинний і тваринний світ (ст. 54). Відповідно до Статуту Хорватської Республіки, 1990 р. [106], кожен має право вести здоровий спосіб життя. Держава забезпечує право громадян на здорове довкілля. Громадяни, державні, громадські та господарські органи і об'єднання повинні в межах своїх повноважень проявляти особливу турботу про захист здоров'я людей, природи і навколишнього природного середовища. (ст. 69);

2) Вказівка на екологічні обов'язки лише в контексті права володіння, користування й розпорядження відповідним майном, що дуже звужує саме розуміння екологічних обов'язків. Так, Конституція Республіки Вірменія, 1995 р. [60], у статті 8 передбачає, що власник на свій розсуд володіє, користується і розпоряджається належним йому майном. Реалізація права на власність не повинна завдавати шкоди навколишньому природному

середовищу, порушувати права і законні інтереси інших осіб, суспільства і держави.

У дещо м'якшій формі, але за такого самого підходу, пропонує формулювання Конституція Китайської Народної Республіки, 1982 [58]: «Надра, води, ліси, гори, цілинні землі, мілини та інші природні ресурси є державною, тобто загальнонародною, власністю. Виняток становлять ліси, гори, степи, цілинні землі і мілини, які згідно із законом є колективною власністю. Держава гарантує раціональне використання природних ресурсів, бере під охорону цінні види тварин і рослин. Забороняється будь-яким організаціям та приватним особам яким би то не було способом присвоювати чи руйнувати природні ресурси» (ст. 9);

3) Розширене викладення екологічних обов'язків як таких, що прямо слідує із екологічних прав людини. Так, в Конституції Королівства Бутан, 2008 р. [55], в главі 5 передбачено, що кожен бутанець є довірчим власником природних ресурсів і навколишнього природного середовища в Королівстві на благо теперішніх та майбутніх поколінь; основним обов'язком кожного громадянина є сприяння захисту природного навколишнього середовища, збереження багатого біологічного різноманіття Бутану, а також запобігання всім формам екологічної деградації, включаючи перешкоди, візуальні і фізичні забруднення навколишнього природного середовища, шляхом проведення і підтримки екологічно сприятливих і програмних заходів. Відповідно до ст. 35 Хартії основних прав і свобод Чеської республіки, 1991 [111], кожен має право на сприятливе навколишнє природне середовище; кожен має право на своєчасну і повну інформацію про стан навколишнього природного середовища і природних ресурсів; при здійсненні своїх прав ніхто не може створювати загрозу або завдавати шкоди навколишньому природному середовищу, природним ресурсам, різноманітності видів тваринного і рослинного світу і пам'яток культури понад норми, встановлені законом;

4) Поєднання наведених вище підходів, коли екологічні обов'язки, перш за все пов'язуються із правом власності, а загальний екологічний обов'язок набуває форми – «Охорона навколишнього природного середовища – обов'язок кожного». Так, в Конституції Республіки Білорусь, 1996 [61], передбачено, що здійснення права власності не повинно суперечити суспільній користі й безпеці, запобігати можливій шкоді довкіллю, історико- культурним цінностям, обмежувати права і захищені законом інтереси інших осіб (ст. 44); кожен має право на сприятливе навколишнє середовище і на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням цього права. Держава здійснює контроль за раціональним використанням природних ресурсів з метою захисту і поліпшення умов життя, а також охорони і відновлення навколишнього середовища (ст. 46); Охорона навколишнього природного середовища – обов'язок кожного (ст. 55);

5) Розширене викладення екологічних обов'язків без прямої прив'язки до екологічних прав. Конституція Фінляндії [63] декларує, що метою демократії є забезпечення кожному права брати участь у громадській діяльності та у розвитку життєвого середовища. Кожен несе відповідальність за охорону природи і її різноманітності, а також за охорону навколишнього середовища і її культурної спадщини. Влада повинна сприяти забезпеченню здорового довкілля та забезпечувати право кожного для впливу на прийняття рішень з питань, які стосуються його власного життєвого середовища.

Крім того, можна виділити дві конституційні моделі встановлення екологічних обов'язків – пасивну й активну. Пасивна модель обмежується вимогою утриматися від дій, які завдають шкоду навколишньому природному середовищу. В межах такої моделі можливі два варіанти врегулювання: перший передбачає обов'язок утриматися від дій, що завдають шкоду навколишньому природному середовищу, як елемент правового статусу власника або користувача відповідного майна. Такий варіант значно применшує значення екологічних обов'язків громадян й сильно обмежує сферу їх реалізації. Другий варіант пасивної моделі

врегулювання базується на визнанні самостійного значення екологічних обов'язків громадян.

Висновок до розділу 3

Міжнародні стандарти прав людини, закріплені у міжнародних договорах, ратифікованих Україною, виступають обов'язковим джерелом права, тобто на їх підставі може здійснюватися врегулювання суспільних відносин всередині країни, вони можуть виступати безпосередньою основою вирішення справи. Положення міжнародних договорів не тільки мають використовуватися для додаткової аргументації правової позиції у справі, але й наділені пріоритетом перед національним законодавством у разі колізії.

На сучасному етапі євроінтеграційного процесу головним орієнтиром виступає Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Закон України про ратифікацію від 16.09.2014 р. № 1678-VII). В цілому та частина Угоди про асоціацію, яка стосується природоохоронних законодавчих документів, охоплює широкий спектр проблем, і серед них такі «важковаговики», як директиви про всеохоплююче запобігання і контроль забруднень, про захоронення відходів, про якість води, про очистку міських стічних вод і деякі інші. Угода визначає основні напрямки подальшого розвитку двосторонньої співпраці України та ЄС у сфері охорони довкілля і включає, серед іншого, зміну клімату, екологічне врядування, якість повітря і води, відходи, охорону природи, забруднення і хімічні речовини, ГМО, шумове забруднення, цивільний захист населення, екологічні збори та ін.

ВИСНОВКИ

1. До методологічних підходів дослідження юридичних обов'язків можна віднести такі: залежно від праворозуміння дослідника – природно-правовий або позитивістський; залежно від мети пізнання – генетичний (спрямований на виявлення причин виникнення і розвитку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у певній сфері життєдіяльності людини), субстанційний (прагне до розкриття сутності суб'єктивних прав і юридичних

обов'язків як міри (масштабу) належної або можливої поведінки, зовнішньої свободи або несвободи, можливості або необхідності задоволення відповідного інтересу); функціональний підхід – досліджується роль і місце суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у правовому регулюванні, їх взаємодії між собою і з іншими явищами; системний підхід – спрямовано на вивчення внутрішньої будови суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

2. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки можуть розглядатися як: 1) засоби правового регулювання, які дозволяють впорядковувати правові відносини; суб'єктивні права і юридичні обов'язки можуть спрямовувати поведінку суб'єктів, спонукати їх діяти певним чином; спираючись на них як на орієнтир, останні можуть обирати той чи інший варіант поведінки, зіставляти свою поведінку з юридично належною або можливою; 2) акти правомірної поведінки, пов'язаних з реалізацією суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, в які втілюються потенційні зразки (моделі) цих прав і обов'язків; суб'єктивні права і юридичні обов'язки стають реальними лише в поведінці їх носіїв. Спільними ознаками суб'єктивних прав і юридичних обов'язків є: 1) вони є регуляторами людської поведінки, зразками, моделями, відповідно до яких суб'єкти права обирають конкретний варіант поведінки; 2) кожній історичній епосі притаманне власне уявлення про них, це динамічні правові категорії; 3) виступають важливими структурними елементами еколого-правового статусу людини і громадянина; їм притаманна кореляція; 4) можуть бути реалізовані як у правовідносинах, так і поза ними; 5) завжди персоніфіковані, «прив'язані» до конкретних (строго визначених) суб'єктів права; 6) гарантовані державою, яка створює необхідні умови для їх ефективної реалізації; 7) їх типові моделі, як правило, закріплені в офіційно визнаних письмових джерелах.

3. До специфічних ознак юридичних обов'язків віднесено: 1) їх змістом є належна поведінка – у разі якщо суб'єкт не виконує (не дотримується) покладених на нього обов'язків, або виконує (дотримується) їх неналежним чином, то відносно нього можливим є настання несприятливих юридичних

наслідків; 2) їх реалізація можлива в двох формах: шляхом дотримання або виконання; у першому випадку суб'єкт повинен утриматися від вчинення певних дій, реалізуючи заборони, а в другому – навпаки, діяти певним чином, реалізуючи активні обов'язки; 3) юридичному обов'язку може кореспондувати не тільки суб'єктивне право, але й інший юридичний обов'язок (в публічних правовідносинах).

4. Аналіз наведених вище теоретико-методологічних положень науковців щодо розуміння сутності екологічного обов'язку та його структури дав змогу зробити такі висновки:

Екологічні обов'язки характеризуються такими ознаками: 1) Вони є елементом механізму регулювання правових екологічних відносин; 2) закріплюють зразок (еталон, стандарт) правомірної поведінки громадянина, встановлюють наслідки для особи при її порушенні, слугують правовим критерієм щодо оцінки поведінки особи як необхідної чи забороненої та для визначення можливих правових наслідків; 3) виконання екологічних обов'язків забезпечуються погрозою застосування державного примусу; 4) мають певні форми свого зовнішнього вираження, тобто закріплюються в спеціальних джерелах: правових звичаях, нормативно-правових актах, судових прецедентах тощо; 5) в їх змісті переважає в основному публічно-правовий елемент.

В екологічному праві юридичні обов'язки ґрунтуються на принципах пріоритету суспільного інтересу над індивідуальним. Зокрема, це проявляється у тому, що: переважно учасники еколого-правових відносин не є вільними в покладенні на них юридичних обов'язків та визначенні їхнього обсягу; юридичні обов'язки у екологічному праві, зазвичай, визначаються нормативно і не передбачають регулювання із сторони учасників екологічних правових відносин; модель правильної поведінки формується не носіями юридичних обов'язків, а державою у особі уповноважених суб'єктів публічної влади; виконання юридичного обов'язку в сфері екологічного права здійснюється зазвичай за допомогою їх імперативного характеру,

забезпеченості силою державного примусу, направленості на досягнення загальних благ; носії екологічного обов'язку не є вільні у виборі щодо їх виконання, держава скурпульозно контролює за виконанням юридичного обов'язку в сфері екологічних прав, невиконання веде до притягнення порушника до юридичної відповідальності; якщо у приватно-правових відносинах вирішення питання стосовно того, чи притягувати порушника до юридичної відповідальності за невиконання юридичного обов'язку, практично повністю залежить від думки другої сторони відносин, то в екологічному праві питання щодо притягнення до відповідальності та величини цієї відповідальності вирішують уповноважені органи у межах своїх повноважень; у екологічному законодавстві є права, які розглядаються в якості обов'язків.

5. Дослідження спеціальної літератури показало, що на сьогодні науковцями запропоновано багато підходів до класифікації екологічних обов'язків. Нами розглянуто класифікації за наступними критеріями: залежно від джерела закріплення, за способом закріплення, за повнотою закріплення, за сферою поширення, за кореспонденцією із екологічними правами, за правовим режимом, за рівнем регулювання, за об'єктами охорони, за способом виконання, за способом встановлення, за характером поведінки, що становить зміст обов'язку, за правовим статусом носія обов'язку, за способом походження, за адресатом та за змістом обов'язку.

6. Періодизація розвитку правового регулювання екологічних обов'язків включає в себе: перший етап – правове регулювання часів Київської Русі (звичаєве право і «Руська правда» як основні джерела права цього періоду не проводили чіткого розмежування між правами і обов'язками, останні виводились опосередковано із закріплених заборон); другий етап – правове регулювання на українських землях з моменту припинення існування Київської Русі і до 1917 р. (основні екологічні обов'язки, які непрямо було встановлено, мали за мету забезпечення захисту права власності – держави в цілому, царевій родини, окремих станів – на

природні ресурси, що становили економічний і воєнний інтерес), третій етап – з 1917 р. по 1960 р. (правове регулювання набувало більш чіткої екологічної спрямованості, однак регулювання, у тому числі встановлення екологічних обов'язків, носило сегментарний характер, спрямовувалось на захист окремих природних ресурсів – земля, ліс тощо, не було комплексним), четвертий етап – з 1960 р. по 1991 р. (створюються законодавчі засади функціонування єдиного механізму правової охорони навколишнього природного середовища, важливим елементом якого є екологічні обов'язки громадян); п'ятий етап – з 1991 р. і по сьогодні (сучасний етап розвитку правового регулювання у сфері встановлення екологічних обов'язків).

7. Правовий механізм реалізації екологічних обов'язків – це визначені у законодавстві умови, способи, вимоги щодо практичного застосування правових екологічних обов'язків та гарантії такого застосування. Оскільки зазначені умови, способи, вимоги у законодавстві визначаються із врахуванням різних факторів, які впливають на характеристики механізму реалізації тих чи інших екологічних обов'язків, то є необхідність їх назвати. До них, у першу чергу належать: 1) особливості господарської та іншої діяльності, яка впливає на стан довкілля; 2) тип природного об'єкта, який використовується й потребує охорони й відтворення; 3) зв'язок екологічних обов'язків із здійсненням певних функцій державного управління у відповідній сфері.

8. На сучасному етапі євроінтеграційного процесу головним орієнтиром виступає Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Закон України про ратифікацію від 16.09.2014 р. № 1678-VII). В цілому та частина Угоди про асоціацію, яка стосується природоохоронних законодавчих документів, охоплює широкий спектр проблем, і серед них такі «важковаговики», як директиви про всеохоплююче запобігання і контроль забруднень, про захоронення відходів, про якість води, про очистку міських стічних вод і деякі інші. Угода визначає

основні напрямки подальшого розвитку двосторонньої співпраці України та ЄС у сфері охорони довкілля і включає, серед іншого, зміну клімату, екологічне врядування, якість повітря і води, відходи, охорону природи, забруднення і хімічні речовини, ГМО, шумове забруднення, цивільний захист населення, екологічні збори та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Общая теория права: В двух томах. Т. I. М.: Юрид. лит., 1981. 361 с.
2. Алексеев С. С. Структура советского права / Собрание сочинений. В 10 т. Т. 2 : Специальные вопросы правоведения. М. : Статут, 2010. С. 7-224.

3. Алексі Р. Існування прав людини. *Право України*. 2011. № 8. С. 121-130.
4. Анісімова Г. В. Деякі аспекти співвідношення екологічних прав та обов'язків громадян / Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6–7 лют. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 207-210.
5. Анісімова Г. В. Здійснення громадянами екологічних прав : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 Аграрное, земельное, экологическое, природоресурсовое право. Х. : Б. в., 1996. 22 с.
6. Барзилова Ю. В. Юридические обязанности как элемент правового статуса личности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2006. 109 с.
7. Бемянская О. В. Механизм непосредственной реализации прав и свобод личности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Тамбов, 2003. 182 с.
8. Боголюбов С. А. Конституционные основы охраны природы в СССР. Дисс. на соиск. уч. ст. д.ю.н. М., 1990. 298 с.
9. Аграрное и экологическое право в России и СНГ. Сравнительно-правовой анализ / Под ред. С.А. Боголюбова, Е. Л. Минина. М.: Изд-во «Норма», 1999. 374 с.
10. Боголюбов С. А. экологические права и обязанности граждан в государствах европы. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskie-prava-i-obyazannosti-grazhdan-v-gosudarstvah-evropy>.
11. Бондаренко В. В. Екологічні права як об'єкт правової охорони / *Актуальні проблеми права: теорія і практика*: зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2011. № 21. С. 120-127.
12. Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха; отв. ред. О. С. Колбасов. Москва : Наука, 1985. 174 с.

13. Булгаков М. Б., Ялбулганов А. А. Природоохранные акты: от “Русской Правды” до Петровских Времен. *Государство и право*. 1996. № 8. С.125-137.
14. Витрук В.Н. Общая теория правового положения личности. М.: Норма, 2008. 448 с.
15. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М., 1979. 229 с.
16. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособие. М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 304 с.
17. Гетьман А. П. Доктрина науки екологічного права: генеза теоретичних досліджень еколого-правових проблем у ХХ ст. / Правова доктрина України : у 5 т. / НАПрН України ; редкол.: В. Я. Тацій [та ін.]. Харків, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права, підрозд. 1.1. С. 10-96.
18. Гетьман А. П. Екологічні права людини в національному та міжнародному законодавстві / Права людини в Україні в сучасних умовах: пошук нових механізмів утвердження та забезпечення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (10 груд. 2014 р.) / НАПрН України, НАН України, НАДУ при Президентові України, Київ. міськдержадмін. Київ : Ліра-К, 2014. С. 15-19.
19. Гетьман А. П., Костицький В. В. Екологічні права людини в національній і міжнародній правовій доктрині. Проблеми законності : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого", 2013. Вип. 124. С. 68-80.
20. Гетьман А. Законодавчі аспекти зародження екологічних прав людини. Вісник Академії правових наук України. 2000. № 1(20). Х. : Право / голов. ред.: В. Я. Тацій, прав. наук України Акад., 2000. С. 129-137.
21. Голиченков А. К. Экологический контроль: теория, практика правового регулирования: Дис.... д-ра юрид. наук. М., 1992. 312 с.

22. Голиченков А. К., Новицкая Т. Е., Чиркин Т. Е. Очерки истории экономического права: развитие правовых идей охраны природы. Вестн. Моск. ун-та. 2013. Сер. 11. Право. № 1. С. 55-69.
23. Гольдберг М. Чистота атмосферного воздуха и его охрана. Охрана природы и заповедное дело в СССР: бюллетень / Акад. наук СССР, Комис. по охранеприроды ; редкол., ред. Г. П. Дементьев. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1956. № 1. С. 47-65.
24. Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_455.
25. Додин Е. В. Доказывание и доказательства в правоприменительной деятельности органов советского государственного управления. Киев, Одесса: Вища шк., 1976. 127 с.
26. Екологічне право України : Підручник для студентів юрид. Вищ. навч. Закладів / За ред.. А. П. Гетьман та М. В. Шульги. Х. : Право, 2009. 328 с.
27. Екологічні права людини в міжнародному праві. URL: http://www-ecology.univer.kharkov.ua/docum/kafedra_mon/Gololobova/mizhnarodne%20escopravo.pdf.
28. Жеребкин В. Е. Логика : підручн. для студентів вищих навчальних закладів, що вивчають дисципліну «Логіка». Харків : Основа, 1995. 256 с.
29. Закон України «Про благоустрій населених пунктів» від 06.09.2005 р. № 2807-IV. *Офіційний вісник України*. 2005 р. № 40. Стор. 12. Ст. 2528.
30. Закон України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» від 06.09.2005 № 2806-IV. *Офіційний вісник України*. 2005. № 39. Стор. 31. Ст. 2429.
31. Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02.03.2015 № 222-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 25. Стор. 35. Ст. 722.

32. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50 (10.12.2004). Ст. 540.
33. Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27.02.1991 р. № 791а-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 16. Ст. 198.
34. Закон України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» від 29.10.1996 р. № 436/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 50. Ст.278.
35. Закон України «Про приєднання України до Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин» від 19.03.1999 р. № 535-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 18. Ст. 154.
36. Закон України «Про приєднання України до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення» від 14.05.1999 р. № 662-XIV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_129.
37. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про охорону біологічного різноманіття» від 29.11.1994 р. № 257/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 49. Ст. 433.
38. Закон України «Про рослинний світ» від 09.04.1999 р. № 591- XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. № 18. Стор. 23.
39. Закон України «Про тваринний світ» від 13.12.2001 р. № 2894-III. *Офіційний вісник України*. 2002. № 2. Стор. 40. Ст. 47.
40. Закон України «Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів» від 29.10.1996 р. № 437/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 50. Ст. 279.

41. Законодательные акты по вопросам народного хозяйства СССР : в 2 т. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1961. Т. 2. 686 с.
42. Зигрій О.В., Крамарчук С.П., Крамарчук Т.Р. Поняття та структура екологічного обов'язку. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. №2.
43. Ильин И. А. Теория государства и права / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М.: Зерцало, 2003. 174 с.
44. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. М.: Госюриздат, 1961. 380 с.
45. Ирэк-Артамонова М. А., Безверхов А. Г., Коростелев В. С. Соотношение экологических преступлений и административных правонарушений в области охраны окружающей среды : монография. Самара : Самар. Гуманитар. Акад., 2015. 216 с.
46. Каандадзе А. М. Земельно-правовой режим царской России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. *Ученые записки ЛГУ. Серия юрид. наук*. 1951. Вып. 3. С. 122-139.
47. Киндюк Б. Дослідження властивостей давніх природоохоронних звичаїв на прикладі лісового права. *Юридична Україна*. 2009. № 5 (77).С. 89-91.
48. Киндюк Б. Правові засади охорони лісів у Лісовому Уставі 1567 р. Великого Князівства Литовського. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 45. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. С. 126-130.
49. Козулина А. В., Теплякова А. В. К вопросу о месте права на защиту в структуре субъективного права. *Евразийский юридический журнал*. 2015. № 12. С. 95-97.
50. Конвенція ООН про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів. *Офіційний вісник України*. 2013. № 30. Стор. 126. Ст. 1065.

51. Конвенція ООН про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_136.
52. Конвенція ООН про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_129.
53. Конвенція ООН про охорону біологічного різноманіття. *Офіційний вісник України*. 2007. № 22. Стор. 229. Ст. 932.
54. Конвенція Ради Європи про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_032.
55. Конституции государств Азии: в 3 т. / под. ред. Т.Я.Хабриевой. М.: ИЗиСП при Правительстве РФ, Норма, 2010. С. 134-168.
56. Конституции стран мира: справочник. URL: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Bulgaria&language=r>.
57. Конституция Азербайджанской Республики, прин. на всенародном голосовании (референдуме) 12.11.1995, с попр. 24.08.2002, вступившими в силу 19.09.2002. *Сборник законодательства Азербайджанской Республики*. 1997 (31.07). № 1. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=2875;dst=0;ts=621EA16191F12E9C5C6E924E7900C252>.
58. Конституция Китайской Народной Республики (....., Zhonghuо Rǐnmǐn Gōnghéguо Xianfa) от 04.12.1982. URL: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=China&language=r> 2.
59. Конституция Литовской Республики — Основной закон Литовской Республики (Lietuvos Respublikos Konstitucija), одобрена Верховным советом 13 октября, принята на референдуме 25.10.1992, с изм. И доп., внесенными законами от 20.06.1996 № I-1390; от 12.12.1996 № VIII-32; от 20.06.2002 № IX-959; от 23.01.2003 № IX-1305; от 20.03.2003 № IX-1378; 20.03.2003 № IX-1379; от 13.07.2004 № IX-2343; от 13.07.2004 №

- IX-2344; от 25.04.2006 № X-572. URL:
<http://medialaw.ru/exussrlaw/l/lt/const.htm>.
60. Конституция Республики Армения от 05.06.1995 в ред. референдума 27.11.2005 / Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. документов / Отв. ред. Н.А. Михалева. М., 1997. С. 103-134.
61. Конституция Республики Беларусь (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь) от 24.11.1996, с изм. от 17.10.2004. Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. URL:
<http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=v19402875&p2={NRPA}>.
62. Конституция Республики Камерун, прин. 02.06.1972, с попр. От 18.01.2006 / Поисковик конституций Ричмондского университета. URL:
<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Cameroon.pdf>.
63. Конституция Финляндии от 11.06.1999 (Suomen perustuslaki Finlands grundlag). Основной закон Финляндии, вступила в силу с 01.03.2000. URL:
<http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/ru19990731.pdf>.
64. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL:
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
65. Копиця Є. М. Правові засади нормування у галузі охорони атмосферного повітря. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 212 с.
66. Кравченко С. М., Андрусевич А. О., Бонайн Дж. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища : підручник / під заг. ред. проф. С. М. Кравченко. Львів : Вид. центр ЛНУ, 2002. 336 с.
67. Кузнецов И. К вопросу о загрязнении русских рыболовных вод. Вестник рыбопромышленности. 1893. № 54. С. 193-225.
68. Кульчицький С. В. Закон про соціалізацію землі 1918. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

69. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 17. Стор. 443. Ст. 99.
70. Малеина М. Н. Содержание и осуществление личных неимущественных прав граждан: проблемы теории и законодательства. *Государство и право*. 2000. № 2. С. 19-31.
71. Малышко Н. И. Государственный контроль за охраной атмосферного воздуха. К.: Наук. думка, 1982. 131 с.
72. Матузов Н. И., Семенко Б. М. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР. *Советское государство и право*. 1980. № 12. С. 29-33.
73. Матузов Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 16-30.
74. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища. Навч. посіб. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2004. 255 с.
75. Миниахметов Р. Г. Право и социальные нормативы общества. М.: Изд. дом «Право и государство», 2005. 143 с.
76. Мунтян М. А., Урсул А. Д. Глобализация в перспективе устойчивого развития. М.: Магистр, ИНФРА-М, 2015. 496 с.
77. Наказ Держкомлісгоспу «Про заходи щодо відстрілу і відлову хижих та шкідливих тварин» № 121 від 16.12.97 р. Офіційний вісник України. 1997. № 52. Стор. 461.
78. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства № 143 11.04.2016 р. Офіційний вісник України. 2016. № 38. Стор. 90. Ст. 1466.
79. О санитарной охране жилищ : постановление СНК РСФСР от 18 июня 1919 г. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительств. 1919. № 27. Ст. 299.
80. Оргуська конвенція (Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з

- питань,що стосуються довкілля). Офіційний вісник України. 2010. № 33. Стор. 12. Ст.1191.
81. Петров В. В. Экология и право. М. : Юрид. лит., 1981. 224 с.
82. Постанова Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 30.03.2012 р. У справі № 3/1005/1369/2012р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22282443>
83. Постанова Купянського міськрайонного суду Харківської області від 21.06.2016 р. у справі № 628/1656/16-п. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58446493>.
84. Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 11.01.2010 р. у справі № 3/346. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8108767>.
85. Постанова Херсонського окружного адміністративного суду від 15.09.2009 р. у справі № 2-а-12429/09/2170. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/4780571>.
86. Права людини та охорона довкілля : навч.-метод. посіб. Для тренерів (суддів- викладачів) / С. В. Шутяк, Є. А. Алексеєва, І. А. Войтюк та ін.; за заг. ред. О. В. Кравченко. Львів : Вид-во «Компанія “Манускрипт”», 2016. 336 с.
87. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку : моногр. / А. П. Гетьман, А. К. Соколова, Г. В. Анісімова та ін. ; за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х. : Право, 2014. 784 с.
88. Проект Розділу II Конституції України. URL: <http://constitution.gov.ua/publications/item/id/51>.
89. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. Навч, посібник. Вид, 10-е, доповнене. Львів: Край, 2008. 224 с.
90. Рішення Господарського суду Запорізької області від 08.07.2015р. у справі № 908/1586/15-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

91. Рудаков А. А. Права и обязанности как парные категории (вопросы теории): дис. ... канд. юрид. наук. Красноярский гос. ун-т. Красноярск, 2006. 197 с.
92. Рябець К. Адміністративно-правове регулювання охорони навколишнього природного середовища і раціональне використання природних ресурсів: актуальні проблеми. *Право України*. 2006. № 3. С. 97-100.
93. Соколова І. О. Екологічні права в контексті державного управління в галузі охорони довкілля / Особистість. Суспільство. Право : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Полт. юрид. ін-ту. Полтава, 15 берез. 2012 р. / Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого", Нац. акад. прав. наук України, Полтав. юрид. ін-т, НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд. Х. : Точка, 2012. С. 459-462.
94. Співвідношення міжнародного і національного права / Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2014. – С. 213-215.
95. Стокгольмська декларація (Конференція Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого середовища) від 16.06.1972 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_454.
96. Странцов А. А. Правовые последствия вреда, причиненного экологическим правонарушением : учебное пособие. Барнаул : Барнаульский юридический институт МВД России, 2016. 67 с.
97. Сурілова О. О. Екологічні права людини в Україні і Європейському Союзі: порівняльний аналіз. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Одеська нац. юрид. акад. Одеса : Юрид. л-ра, 2005. Вип. 25. С. 524-527.
98. Тагієв С. Р. Обов'язки фізичних осіб в галузі охорони довкілля : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06 / С. Р. Тагієв. К., 2009. 211 с.

99. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1917. 537 с.
100. Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погреб'як, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2014. 368 с.
101. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 668 с.
102. Тітомир О. С. Правове виховання на сучасному етапі державотворення в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; кер. роботи І. В. Процюк ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 20 с.
103. Туліна Е. Є. Правове забезпечення використання рослинного світу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.
104. Тюн В. М. Адміністративно-правові засади наглядової діяльності правоохоронних органів України у сфері охорони природи: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 234 с.
105. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. Харків: «Друкарня МАДРИД», 2012. 194 с.
106. Устав Хорватской Республики (Ustav Republike Hrvatske) от 22.12.1990. URL: <http://constitutions.ru/archives/195>.
107. Ухвала апеляційного суду Черкаської області від 04.09.2014 р. у справі № 22-ц/793/2241/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40376469>.
108. Ухвала Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області від 26.07.2011 р. у справі № 2-288/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17383030>.

109. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. М.: Политиздат, 1986. 590 с.
110. Фокин А. В. Экологические права и обязанности человека и гражданина (теоретико-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 2006. 179 с.
111. Хартия Основных Прав и Свобод Чешской Республики (Listina základních práv a svobod) от 09.01.1991. URL: http://www.uznal.org/constitution.php?text=Czech_Republic&language=r.
112. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Учебник для ВУЗов, 3-е издание доп. и исправл. Интерстиль, Омега-Л, 2008. 384 с.
113. Цыганов А. А. Эколого-правовой режим охраны природных ресурсов и объектов окружающей среды. Экологическая ответственность: Учебное пособие. 2-е изд., доп. и перераб. Тверь: Твер. гос. ун-т, 2016. 180 с.
114. Пономарев М. В. Человек как субъект и объект экологических правоотношений. *Журнал российского права*. 2016. № 1(229). С. 147-153.
115. Шемчук О. А. Категория «обязанность» в гражданском праве : диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.03 / Шемчук Оксана Анатольевна; [Место защиты: Московская академия экономики и права]. Москва, 2014. 188 с.
116. Шеховцов В. В. Актуальні питання імплементації міжнародних стандартів поведіння власників з об'єктами тваринного світу до національного законодавства. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія "Право". 2012. № 1034, вип. 13. С. 285-288.
117. Шинкарьов О. О. Категорія обов'язку в екологічному праві: теоретико-прикладний аспект. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 202-207.

118. Шинкарьов О. О. Екологічні обов'язки громадян: загальна характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2016. Вип. 23. С. 153-157.
119. Шинкарьов О. О. Поняття та структура екологічного обов'язку. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 146-149.
120. Шинкарьов О. О. До питання про імплементацію екологічних обов'язків в національне законодавство України. Юридична осінь 2013 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. Молодих учених та здобувачів (Харків, 14 листоп. 2013 р.) / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Х. : Право, 2013. С. 156-157.